

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ: Η ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ¹

Δήμητρα Γκέφου-Μαδιανού

1. Καταβολές και προβληματισμοί

Η ανθρωπολογική έρευνα, για ένα μεγάλο μέρος του 20ού αιώνα και μέχρι σήμερα, έχει ταυτιστεί με την εθνογραφία, μια έννοια με διττό προσανατολισμό που περιλαμβάνει αφενός τη διαδικασία της επιτόπιας έρευνας και αφετέρου το τελικό προϊόν της συγγραφής των ευρημάτων αυτής της έρευνας. Για αρκετούς ερευνητές, μάλιστα, ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 και αυτής του 1970, η εθνογραφία είχε συσχετιστεί με μια περισσότερο «ολοκληρωμένη» μορφή ανθρωπολογικής έρευνας που απαιτούσε μια προσεκτικότερη διατύπωση, ένα χαρακτηριστικά «επιτηδευμένο» είδος γραφής,² ζήτημα που τέθηκε με μεγαλύτερη ένταση τα επόμενα χρόνια.

1. Ευχαριστίες: Η Εύα Καλπουρτζή και η Ελένη Παπαγαρουφάλη διάβασαν και σχολίασαν εκδοχές αυτού του κειμένου. Ευχαριστώ και τις δύο τους θερμά. Ιδιαίτερα ευχαριστώ τον Μιχάλη και τον Γιώργο που μου συμπαράσταθηκαν, με πολλούς και δύσκολα να εκφραστούν με λόγια τρόπους, και στο εγχείρημα της προετοιμασίας αυτού του τόμου.

2. Βλ. G. Spindler (1970: xiii), καθώς και όλους τους συμμετέχοντες συγγραφείς του τόμου που ο Spindler επιμελείται, κυρίως τον Jeremy Boissevain (1970).

Η δεκαετία του 1980 χαρακτηρίστηκε από νέα, σημαντικά είδη εθνογραφίας και κριτικής σκέψης στην ανθρωπολογία. Το ρεύμα της πολιτισμικής κριτικής που ξεκίνησε από το Πανεπιστήμιο Rice των ΗΠΑ και εξαπλώθηκε στην υπόλοιπη Αμερική και την Ευρώπη επηρέασε ευρύτερα την ανθρωπολογική σκέψη σε παγκόσμια κλίμακα. Έργα όπως το “Ethnographies as texts” των George Marcus και Dick Cushman, το *Anthropology as Cultural Critique* των George Marcus και Michael Fischer και το *The Predicament of Culture* του James Clifford³ αφενός αμφισβήτησαν σε μεγάλο βαθμό βασικές παραδοχές της ανθρωπολογίας σχετικά με τη φύση της αναπαράστασης, της περιγραφής και της υποκειμενικότητας/αντικειμενικότητας και αφετέρου αποσταθεροποίησαν τις ίδιες τις έννοιες του πολιτισμού και της κοινωνίας. Ιδιαίτερα το *Writing Culture* [Γράφοντας τον Πολιτισμό] των James Clifford και George Marcus⁴ έθεσε μια σειρά ζητήματα που συνδέονταν με την «ποιητική», την επιστημολογία και την πολιτική της ανθρωπολογικής έρευνας. Από τα ζητήματα αυτά εκείνο που είχε το μεγαλύτερο αντίκτυπο, δημιούργησε τις περισσότερες αντιδράσεις και δέχτηκε τη μεγαλύτερη κριτική ήταν αυτό της «ποιητικής», της ιδέας δηλαδή ότι το εγχείρημα του έργου *Γράφοντας τον Πολιτισμό* αφορούσε απλώς την κριτική της εθνογραφικής γραφής με καθαρά λογοτεχνικούς όρους (Spencer 1986, Marcus 1999).

Ωστόσο, παρότι δόθηκε μεγαλύτερη έμφαση στον τρόπο γραφής και λιγότερο στην ίδια τη διαδικασία της επιτόπιας έρευνας που

3. Πρόκειται για έργα που δημοσιεύτηκαν κατά τη δεκαετία του 1980: το πρωτοποριακό άρθρο “Ethnographies as texts” [Οι εθνογραφίες ως κείμενα] των George Marcus και Dick Cushman δημοσιεύτηκε το 1982 στο *Annual Review of Anthropology*, το βιβλίο *Anthropology as Cultural Critique: An Experimental Moment in the Human Sciences* [Η Ανθρωπολογία ως Πολιτισμική Κριτική: Μια Πειραματική Στιγμή στις Ανθρωπιστικές Επιστήμες] των George Marcus και Michael Fischer το 1986 και το βιβλίο του James Clifford, *The Predicament of Culture: Twentieth-Century Ethnography, Literature and Art* [Το Δίλημμα του Πολιτισμού: Εθνογραφία, Λογοτεχνία και Τέχνη στον 20ό Αιώνα], το 1988.

4. Πρόκειται για το αμετάφραστο ακόμη στα ελληνικά έργο των James Clifford και George Marcus (1986) *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography* [Γράφοντας τον Πολιτισμό: Η Ποιητική και η Πολιτική της Εθνογραφίας]. Μπέρκλεϊ, Λος Άντζελες, Λονδίνο: University of California Press.

αποτελεί τη βάση γι' αυτή τη συγγραφή, το ρεύμα της πολιτισμικής κριτικής σαφώς αμφισβήτησε την ανθεκτικότερη ίσως παράδοση της ανθρωπολογίας, την επιτόπια εθνογραφική έρευνα. Η κριτική αυτή ενισχύθηκε ακόμη περισσότερο με την έντονη αμφισβήτηση της έννοιας του «πεδίου» ως τόπου κατάλληλου για τη διεξαγωγή της εθνογραφικής έρευνας.⁵ Η αναπαράσταση των πολιτισμών και των κοινωνιών ως περιγεγραμμένων, ομοιογενών και εν πολλοίς σταθερών μονάδων συνδυαζόταν με την υπόθεση ότι το «πεδίο» ήταν ένας συγκεκριμένος χώρος: τοπικά καθορισμένος, συχνά απομονωμένος και χωρικά περιγεγραμμένος, μια άποψη που οδηγούσε στη «μελέτη χωριού ή κοινότητας».

Αυτούς τους προβληματισμούς και αυτές τις αμφισβητήσεις, καθώς και την ίδια τη μεταβαλλόμενη φύση της ερευνητικής πρακτικής, προσπαθεί να διαχειριστεί η ανθρωπολογία από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 μέχρι σήμερα. Συντονισμένες προσπάθειες για την κάλυψη αυτού του κενού έχουν δει το φως της δημοσιότητας μια δεκαετία και πλέον από την εμφάνιση του ρεύματος της πολιτισμικής κριτικής και αποτυπώνονται σε έργα όπως οι δύο συλλογικοί τόμοι των Akhil Gupta και James Ferguson, *Anthropology and the Field: Boundaries, Areas and Grounds in the Constitution of a Discipline* [Ανθρωπολογία και Πεδίο: Όρια, Περιοχές και Βάσεις στη Συγκρότηση ενός Κλάδου] και *Culture, Power, Place: Explorations in Critical Anthropology* [Πολιτισμός, Εξουσία και Τόπος: Διερευνήσεις για μια Κριτική Ανθρωπολογία], αμφότεροι δημοσιευμένοι το 1997, καθώς και στα έργα του George Marcus *Ethnography Through Thick and Thin* [Εθνογραφία Μέσω Πυκνής και Ισχνής (περιγραφής)] και *Critical Anthropology Now* [Κριτική Ανθρωπολογία Τώρα], δημοσιευμένα το 1998 και το 1999 αντίστοιχα.⁶ Τα έργα αυτά περιγράφουν τις αλλαγές στο χα-

5. Βλέπε, για παράδειγμα, Gupta και Ferguson 1997α και 1997β, Marcus 1998, Coleman και Collins 2006.

6. Βλ., επίσης, Marcus 1995. “Ethnography in/of the World System: The Emergence of Multisited Ethnography” [Εθνογραφία (στο πλαίσιο) του Παγκόσμιου Συστήματος: Η Ανάδυση της Πολυ-τοπικής Εθνογραφίας]. *Annual Review of Anthropology* σσ. 95-117, κείμενο που δημοσιεύτηκε νωρίτερα από το βιβλίο *Ethnography Through Thick and Thin*, στο οποίο και δημοσιεύεται εκ νέου.

ρακτήρα και το περιεχόμενο της επιτόπιας έρευνας, εμπλέκονται σε συζητήσεις για τις μεταβαλλόμενες παραμέτρους της εθνογραφικής πρακτικής, ενώ ταυτόχρονα αναλύουν και τις συνθήκες που υπαγόρευσαν τις αλλαγές αυτές.

Ως γνωστόν, η επιτόπια εθνογραφική έρευνα έχει θεωρηθεί και συχνά συνεχίζει να θεωρείται ως η κατ' εξοχήν μέθοδος της ανθρωπολογίας, αυτή που τη διακρίνει από τις άλλες κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες. Οι ίδιοι οι ανθρωπολόγοι αναγνωρίζουν ότι πρόκειται για μέθοδο η οποία επιτρέπει και παράγει μια μορφή θεωρητικής γνώσης που δεν θα μπορούσε να παραχθεί με κανέναν άλλο τρόπο. Ωστόσο, καθώς η ανθρωπολογία επιστρέφει «οίκοι» και στοχεύει ολοένα και περισσότερο προς τη μελέτη όχι απλώς των δυτικών κοινωνιών αλλά και των σύγχρονων ζητημάτων και προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι άνθρωποι σε σύνθετες καταστάσεις και περιβάλλοντα, η μέθοδος αυτή αποδεικνύεται κατά κάποιο τρόπο «ανεπαρκής» για να καλύψει τις ανάγκες στις αναδυόμενες νέες συνθήκες που προκύπτουν. Σε αυτές τις συνθήκες οι εθνογράφοι βρίσκονται συχνά αντιμέτωποι με απροσδόκητες καταστάσεις που ανατρέπουν το αρχικό πλαίσιο της έρευνάς τους, εμπλέκονται σε σχέσεις και μορφές εκπροσώπησης που είναι ανταγωνιστικές προς τις δικές τους, ορισμένες δε φορές χρειάζεται να πάρουν θέση για πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα, ενώ άλλες πάλι φορές αναγκάζονται να μετακινηθούν σε πολλαπλές και περισσότερο πολύπλοκες μορφές έρευνας από ό,τι η συνήθης εθνογραφική περιγραφή και ερμηνεία υπαγορεύει αλλά και επιτρέπει. Όλες αυτές οι καταστάσεις δημιουργούν ερωτήματα για το τι συνιστά επιτόπια έρευνα, πώς θα την ορίζουμε, αλλά και πώς θα τη διεξάγουμε πλέον στο πλαίσιο της ανθρωπολογίας.

Για τους παραπάνω λόγους έχει διατυπωθεί με πολλούς τρόπους και με αυξημένη συχνότητα το αίτημα για την εξεύρεση και αναγνώριση νέων αναστοχαστικών μορφών επιτόπιας έρευνας, ώστε να αντιμετωπιστούν οι δυσκολίες που προκύπτουν από τα συνεχώς μεταβαλλόμενα πεδία της κοινωνικής ζωής. Τα ερωτήματα αυτά συνδέονται και με μια επείγουσα συζήτηση στον κλάδο σχετικά με τις αναδυόμενες νέες μεθόδους ανθρωπολογικής έρευνας καθώς και με

μια σαφή πλέον στροφή προς περισσότερο ευέλικτες μορφές μεθολογικού πλουραλισμού.

Ένα άλλος σχετικός με τους παραπάνω λόγους που έχει αμφισβητήσει τα όρια της εθνογραφίας είναι το γεγονός ότι η μέθοδος αυτή τα τελευταία χρόνια υιοθετείται ολοένα και περισσότερο από πολλούς άλλους, εκτός της ανθρωπολογίας, κλάδους. Τώρα πλέον διεκδικούν την εθνογραφική προσέγγιση πολλοί μνηστήρες που δεν φαίνεται να γνωρίζουν και να αναγνωρίζουν τις πρώιμες περιοριστικές και περιορίζουσες ιδιότητές της. Η εθνογραφία ανακηρύχθηκε ως το «αναδυόμενο διεπιστημονικό φαινόμενο» (Clifford 1986), όταν, κατά τη δεκαετία του 1980, οι «εθνογραφικές περιγραφές και ερμηνείες» πέρασαν στους χώρους άλλων κλάδων όπως της ιστορίας, της λογοτεχνικής κριτικής, της φιλοσοφίας, των ΜΜΕ και των πολιτισμικών σπουδών. Έκτοτε η εθνογραφία έχει καταστεί ιδιαίτερα δημοφιλής μέθοδος σε άλλες κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες, ακόμη και στις εικαστικές τέχνες όπου σαφώς καταγράφεται μια «εθνογραφική στροφή» (βλ. Ρίκου στον παρόντα τόμο). Ένα ευρύ φάσμα ερευνητικών πρακτικών σε διάφορους κλάδους περιγράφονται ως «εθνογραφία»: η σχολική τάξη, οι διάφορες μορφές ιστορικών ζωής, οι ομαδικά εστιασμένες συνεντεύξεις (focus groups) και γενικότερα οι μη δομημένες συνεντεύξεις. Αποτέλεσμα αυτής της διεύρυνσης είναι ο όρος σχεδόν να ταυτίζεται με την εκτεταμένη «ποιοτική έρευνα». Αποτελούν όλες αυτές οι μορφές την ίδια «εθνογραφική» δραστηριότητα; Πώς θα διακρίνουμε την εθνογραφική ανθρωπολογική έρευνα από τις άλλες και πώς θα κρίνουμε εάν και πότε είναι απαραίτητη μια τέτοια διάκριση;

Παράλληλα με τις κοινωνικές αλλαγές που διεκδικούν και διαμορφώνουν αναθεωρημένες εθνογραφικές μεθόδους για τις νέες προκλήσεις που προκύπτουν, και παράλληλα με το αίτημα για περισσότερο αναστοχαστικές προσεγγίσεις, έχει, επίσης, παρατηρηθεί και μια σειρά άλλων μετατοπίσεων στη δημόσια ζωή και τον πολιτισμό πολλών κοινωνιών. Μερικές από αυτές τις αλλαγές χαρακτηρίζονται ως στροφή προς περισσότερη και πιο ορατή κοινωνική λογοδοσία,⁷ μέτρηση

7. Ως κοινωνική λογοδοσία αποδίδω τον όρο "accountability".

και αξιολόγηση και, συνεπώς, ολοένα και αυξανόμενο έλεγχο. Η στροφή αυτή υπαγορεύει τη δημιουργία μηχανισμών από κεντρικούς φορείς, όπως για παράδειγμα η Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ), οι διεθνείς οργανισμοί ή και τα εθνικά υπουργεία, οι οποίοι παράγουν και ρυθμίζουν τις διαδικασίες της κοινωνικής αυτής λογοδοσίας. Για τον ακαδημαϊκό χώρο ο πολιτισμός αυτός της αξιολόγησης μπορεί να μεταφράζεται σε «κατευθυνόμενη έρευνα» που συνεπάγεται δημιουργία ειδικών κωδίκων για την ανάληψη και αξιολόγησή της (πρβλ. Strathern 2000). Με ανθρωπολογικούς όρους η στροφή αυτή μπορεί να ιδωθεί ως ένα «ισχυρό μοντέλο» εφαρμοσμένης ερευνητικής πρακτικής, μια από τις πιθανές επιπτώσεις του οποίου ενδέχεται να είναι η στροφή της εθνογραφικής έρευνας προς μια μηχανιστική λογοδοσία και αξιολόγηση που επηρεάζουν τόσο τη διαδικασία όσο και το αποτέλεσμα του ερευνητικού εγχειρήματος (βλ. Γκέφου-Μαδιανού στον παρόντα τόμο). Τι είδους ζητήματα θέτει αυτού του τύπου η καθοδηγούμενη και ελεγχόμενη, «εφαρμοσμένη» ανθρωπολογική έρευνα και τι σημαίνει αυτό για τις προοπτικές της ανθρωπολογίας ευρύτερα;

2. Αναθεωρήσεις: προς μια κριτική και πολυ-τοπική εθνογραφία

Η προβληματοποίηση αρχικά και η έντονη αμφισβήτηση στη συνέχεια των εννοιών του «χώρου» και του ανθρωπολογικού «πεδίου» από ορισμένους ερευνητές⁸ σηματοδότησε μια σημαντική τομή στη μεθοδολογία της ανθρωπολογίας. Οι Gupta και Ferguson υποστήριξαν ότι η ιδέα του «πεδίου» είχε φετιχοποιηθεί από τους εθνογράφους, τόσο σε θεωρητικό όσο και σε θεσμικό επίπεδο, δημιουργώντας για την εθνογραφική έρευνα προσδοκίες που ενίσχυαν την ουσιοκρατική αντίληψη του «Άλλου» στους πολιτισμούς και τις κοινωνίες που οι εθνογράφοι μελετούσαν (1997α: 2-3). Οι ερευνητές αυτοί υπέ-

8. Βλ. Gupta και Ferguson 1997α, Clifford 1997, Marcus 1998, Coleman και Collins 2006.

δειξαν νέους τρόπους, οι οποίοι καθιστούσαν έκκεντρη την έννοια του «πεδίου», ενώ εισήγαγαν μια αναστοχαστική προσέγγιση στη «δική» παρά στην «Άλλη» κοινωνία, κατακερματίζοντας έτσι τη χωροθετημένη μεταφορά του όρου «πεδίο».

Ωστόσο, η πρόταση για μια αναμορφωμένη έννοια της εθνογραφίας και του «πεδίου» της ανθρωπολογικής έρευνας, πρόταση που είχε –και συνεχίζει να έχει– το μεγαλύτερο αντίκτυπο στον κλάδο αλλά και πέρα από αυτόν, είναι αναμφισβήτητη η «πολυ-τοπική εθνογραφία» που εισηγήθηκε ο George Marcus σε μια πρώτη μορφή το 1995, την οποία και ολοκλήρωσε το 1998.⁹ Πρόκειται για έναν τρόπο εθνογραφικής έρευνας, συχνά συνυφασμένο με το ρεύμα της μετανεωτερικότητας, που «απομακρύνεται από τη μία και μοναδική εγκατεστημένη στο χώρο κοινότητα, καθώς και από τοπικές καταστάσεις» της καθιερωμένης ανθρωπολογικής διερεύνησης, και εστιάζεται στην «εξέταση της κυκλοφορίας πολιτισμικών νοημάτων, αντικειμένων και ταυτοτήτων σε διεσπαρμένο χρόνο-χώρο» (Marcus 1998: 79). Τα αντικείμενα μελέτης που υπαγορεύει αυτός ο τρόπος έρευνας δεν μπορούν να μελετηθούν εθνογραφικά με τη διεξαγωγή εντατικής επιτόπιας έρευνας σε έναν και μόνο τόπο. Αντίθετα η «κινητή» εθνογραφία που προτείνει ο Marcus αναπτύσσει μια ευέλικτη στρατηγική έρευνας η οποία, αντλώντας από θεωρητικές έννοιες και αφηγήσεις του παγκόσμιου συστήματος, ακολουθεί μη προκαθορισμένες και συχνά απρόσμενες διαδρομές, προκειμένου να παρακολουθήσει έναν πολιτισμικό σχηματισμό σε πολλαπλά πεδία δραστηριότητας (ό.π.: 80). Με άλλα λόγια η κατά Marcus «πολυ-τοπική» εθνογραφία απαιτεί μάλλον την παρακολούθηση διαδικασιών εν κινήσει παρά τη μελέτη επιτόπιων φαινομένων. Ο ανθρωπολόγος, καθώς διερευνά και κατασκευάζει εθνογραφικά τους κόσμους των «διασκορπισμένων» υποκειμένων του, συγκροτεί ταυτόχρονα και το αντικείμενό του, άλλοτε επινοώντας ο ίδιος διασυνδέσεις μέσω μεταφορών και ερμηνευτικών σχημάτων και άλλοτε πάλι επιχειρώντας

9. Πρόκειται για τον όρο “multi-sited ethnography” που ο George Marcus εισηγήθηκε σε άρθρο του το 1995, αλλά ανέλυσε, συμπλήρωσε και ολοκλήρωσε στο έργο του *Ethnography Through Thick and Thin* το 1998.

δημιουργικούς συσχετισμούς μεταξύ των πολλαπλών τόπων της εθνογραφικής του έρευνας (ό.π.: 80-81).

Αυτός ο τρόπος έρευνας απαιτεί και μια αναθεώρηση της πολιτικής της εθνογραφίας, γιατί μετακινείται από τη μελέτη εντόπιων ομάδων προς τη διερεύνηση του ίδιου του συστήματος. Και αυτό επιτυγχάνεται με το να ακολουθεί ο ανθρωπολόγος διάφορες διαδικασίες κατά την εξέλιξή τους. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο ο Marcus παρακινεί τους εθνογράφους «να ακολουθούν το αντικείμενο της έρευνάς τους»¹⁰ «να ακολουθούν τους ανθρώπους»: στους δρόμους της μετανάστευσης, στην πορεία της εξορίας, στο ταξίδι του προσκυνηματος, στη σχολική τάξη, στις τελετουργίες του κύκλου ζωής· τους παρακινεί ακόμη «να ακολουθήσουν τη μεταφορά», όταν το αντικείμενο μελέτης τους εμπίπτει στη σφαίρα του λόγου και της νόησης: «να ακολουθήσουν την πλοκή, την ιστορία ή την αλληγορία», όταν πρόκειται για την ανάλυση μύθων, ιστορικών αφηγήσεων, λογοτεχνικών κειμένων ή για τη μελέτη περιπτώσεων και κοινωνικής μνήμης· «να ακολουθήσουν τη σύγκρουση», καθώς αυτή συνδέει διαφωνούντες, αντιπάλους και συμβιβαζόμενους. Τους παρακινεί, τέλος, «να ακολουθήσουν τη ζωή ή τη βιογραφία» συγκεκριμένων προσώπων, υποκειμένων της έρευνας, γιατί οι βιογραφίες ως ντοκουμέντα προτείνουν αποτελεσματικούς τρόπους για τη συγκριτική ανάλυση σημαντικών, αν και συχνά αντιφατικών, στοιχείων ιδιωτικού και δημόσιου χαρακτήρα (ό.π.: 90-94).

Στην ανάδυση αυτού του πλουραλιστικού και ανοιχτού τύπου εθνογραφίας έχουν συμβάλει δύο κυρίως παράγοντες. Πρώτον, η διανοητική σκευή της λεγόμενης μετανεωτερικότητας έχει προσφέρει το υπόβαθρο για την ανάπτυξη της εθνογραφίας εφοδιάζοντάς τη με ιδέες και έννοιες που προσφέρουν τη θεωρητική βάση για τη μεθοδολογική αυτή διεύρυνση. Οι έννοιες αυτές, που προέρχονται όχι μόνο από το χώρο της ανθρωπολογίας, αλλά και από τη φιλοσοφία, την ψυχανάλυση, τη φεμινιστική και την ευρύτερη κοινωνική θεωρία, υποδηλώνουν μια θεωρητική σύγκλιση που αμφισβητεί τις έννοιες

10. Με τη φράση αυτή αποδίδω το "follow the thing" του Marcus (1998: 91).

του «χώρου», των «τοπίων» και του «πεδίου», έννοιες που εμπλέκονται στη συγκρότηση των ταυτοτήτων, την εννοιολόγηση του εαυτού και του «ανήκειν». Ως τέτοιες έννοιες θα μπορούσαμε να αναφέρουμε τη «διασπορά» του Derrida ([1972]1981), την «ετεροτοπία» του Φουκώ (1986 [1966], 1982), το ψυχαναλυτικό «ρίζωμα» των Deleuze και Guattari (1983[1972]), την ιδέα των πολλαπλών «τοπίων» του Appadurai (1990, 1991), την «(αντι)παράθεση» και το «γλωσσικό παιχνίδι» του Lyotard (1988[1979], Readings 1991), τη σύλληψη της Haraway (1991) για το «κυβερνο-σώμα», τις «ατελείς συνδέσεις» της Strathern (1991), καθώς επίσης και τη «θεωρία του χάους» του Gleick (1987).¹¹ Δεύτερον, ο διευρυμένος αυτός τύπος εθνογραφίας αναδύθηκε κυρίως ως αντίδραση στις εμπειρικές αλλαγές του σύγχρονου κόσμου και συνακόλουθα ως αντίδραση στους μετασηματιζόμενους τόπους της πολιτισμικής παραγωγής. Εμπειρικά, και σύμφωνα με τον Marcus, η παρακολούθηση του νήματος της ίδιας της πολιτισμικής διαδικασίας είναι αυτή που ωθεί και την κίνηση προς την πολυ-τοπική εθνογραφία (1998: 79-82).

Δεν είναι τυχαίο ότι αυτού του τύπου η πολυ-τοπική εθνογραφία έχει προέλθει κυρίως από διεπιστημονικούς χώρους, όπως τα ΜΜΕ, οι φεμινιστικές σπουδές, η βιο-τεχνολογία και ιδιαίτερα οι νέες τεχνολογίες ανθρώπινης αναπαραγωγής, καθώς και οι μετα-αποικιακές σπουδές με επίκεντρο το χώρο της ιστορίας και της ανθρωπολογίας.¹² Ακριβώς επειδή αυτοί οι διεπιστημονικοί χώροι δεν έχουν ένα κοινό, ξεκάθαρα περιγεγραμμένο αντικείμενο μελέτης, οι προσεγγίσεις τους δεν είναι μεθοδολογικά και επιστημολογικά διακριτές μεταξύ τους. Για την εθνογραφία αυτό σημαίνει ότι οι πολιτισμικές διαδικασίες και λογικές που συστηματικά αναζητούν οι ανθρωπο-

11. Βλ., επίσης, Marcus 1998. Η οικονομία του παρόντος κειμένου δεν επιτρέπει μια εκτενέστερη ανάλυση των εννοιών αυτών. Αυτό που οι έννοιες αυτές υποδηλώνουν είναι μια θεωρητική σύγκλιση των χώρων της ανθρωπολογίας, της φιλοσοφίας, της ψυχανάλυσης, του φεμινισμού και της κοινωνικής θεωρίας σχετικά με την αμφισβήτηση των εννοιών του χώρου και του πεδίου.

12. Βλ., για παράδειγμα, Abu-Lughod 1995, Bhabha 1994, Cohn 1987, Dirks 1992, Dirks, Eley, Ortner 1994, Ginsburg 1992, 1993, Ginsburg, Abu-Lughod, Larkin 2002, Marcus 1998, Martin 1994, Spivak 1999, Strathern 1991, 2008[1992].

λόγοι συνιστούν ασυνεχή και πολυ-τοπικά αντικείμενα μελέτης τα οποία διαμορφώνονται, τουλάχιστον εν μέρει, πάνω και πέρα από τις τοπικές κοινωνίες που αυτοί παραδοσιακά μελετούν. Τέτοιοι τόποι μπορεί να αναζητηθούν σε σύγχρονους κρατικούς θεσμούς, στα ΜΜΕ, σε διεθνείς οργανισμούς, σε επίσημα αρχεία και ντοκουμέντα τα οποία προσφέρουν θεσμικές περιγραφές αλλά και ερμηνείες καθημερινών πρακτικών και τα οποία συχνά σχετίζονται με εθνικιστικές εκδοχές της ιστορίας για τη συγκρότηση εθνών-κρατών· μπορεί να αναζητηθούν, επίσης, στον ακαδημαϊκό χώρο, σε γραφειοκρατικές διαδικασίες και πολιτικές οργανισμών, καθώς και σε ποικίλους άλλους τόπους του λεγόμενου παγκόσμιου ή/και κρατικού συστήματος. Ορισμένα τέτοιου είδους εθνογραφικά παραδείγματα περιλαμβάνονται στον παρόντα τόμο.

3. Διεπιστημονικοί χώροι και νέα αντικείμενα μελέτης

Τα τελευταία χρόνια παρατηρούμε να πληθαίνουν τα δείγματα της «κινητής» ή «πολυ-τοπικής» εθνογραφίας. Η επανεξέταση των εννοιών του «χώρου» και του «τόπου» στην εθνογραφική έρευνα έχει ενθαρρύνει τη μετακίνηση από καθιερωμένα, κλασικά πλέον είδη ανθρωπολογικής έρευνας προς άλλες νέες, κινητές και ρευστές κατασκευές της εθνογραφίας. Το άνοιγμα προς τις έρευνες της μετανάστευσης και άλλων μετακινούμενων πληθυσμών και μετατοπιζόμενων ομάδων σε συνθήκες πολέμου, φυσικών καταστροφών, καθώς και άλλων κοινωνικο-οικονομικών και πολιτικών καταστάσεων, έχει καθιερώσει νέες μεθοδολογικές προσεγγίσεις στο ζήτημα της συγκρότησης εθνοτικών ταυτοτήτων και της σύνδεσής τους με εθνικές πολιτικές (βλ. Τσιμουρή στον παρόντα τόμο). Οι έρευνες αυτές αποτελούν πλέον τμήμα ενός πιο διευρυμένου και πλούσιου σώματος γνώσης που αφορά μετακινούμενους πληθυσμούς, πληθυσμούς σε εξορία, πρόσφυγες, πληθυσμούς με διαφιλονικούμενη εθνική ταυτότητα, όπως πληθυσμοί συνόρων σε μεταβατικές πολιτικές περιόδους (βλ. Αγγελόπουλος στον παρόντα τόμο), ή πληθυσμούς σε μετάβαση όπως αυτοί της Ανατολικής Ευρώπης κατά τη μετασοσια-

λιστική περίοδο (Αγγελίδου στον παρόντα τόμο, Βουτυρά και Βαν Μπουσχότεν 2007)· αφορά, επίσης, προσωρινά ημι-εγκατεστημένους πληθυσμούς, καθώς και πληθυσμιακές ομάδες της διασποράς (βλ. Gupta και Ferguson 1997β, Clifford 1994, Ong 1993, Marcus 1995α, Βουτυρά 2007, Yaeger 1996, Appadurai 1996).

Στον αυξανόμενο όγκο των μελετών αυτών εντάσσονται, επίσης, και οι εθνογραφικές έρευνες που αφορούν τις πολιτισμικές και πολιτικές όψεις των συγκρούσεων και της βίας (βλ. Gilsenan 2002) οι οποίες προσφέρουν αναλύσεις για τους τρόπους που τα άτομα και οι ομάδες οργανώνουν σε πραγματικό ή φαντασιακό επίπεδο τους εαυτούς τους κατά φύλο, συγκροτούν σχέσεις εξουσίας και ιεραρχίας με άλλες ομάδες, ή με κεντρικούς, συχνά κρατικούς, θεσμούς, και διαμορφώνουν ταυτότητες και νοήματα (βλ. Αστρινάκη στον παρόντα τόμο και Αστρινάκη 2003). Οι μελέτες αυτές για τη βία έχουν συμβάλει στον ορισμό του τόπου και της αίσθησης του χώρου, όπως επίσης και στη χρονική αίσθηση της ιστορίας και γι' αυτό αποδεικνύονται σημαντικές για τον επανακαθορισμό της σύγχρονης εθνογραφικής έρευνας (Gilsenan 2002: 101).

Οι μετα-αποικιακές σπουδές, που αναδύθηκαν μέσα από το πρωτοποριακό έργο του Edward Said (1978), καθώς και από το έργο άλλων θεωρητικών που θέτουν ως αντικείμενό τους τη μελέτη «των υπεξούσιων ομάδων» (Subaltern Studies), όπως ο Homi Bhabha, η Gayatri Spivak, ο Bernard Cohn, έχουν, επίσης, αναδειχθεί σε προνομιακό διεπιστημονικό πεδίο έρευνας με πολυπρισματικό προσανατολισμό. Ο διάλογος και οι ανταλλαγές που έχουν πραγματοποιηθεί στο ερευνητικό αυτό πεδίο ανάμεσα στην ανθρωπολογία και την ιστορία (Dirks 1992, Stoler 1992) έχουν δημιουργήσει ένα διευρυμένο και σύνθετο αντικείμενο εθνογραφικής μελέτης και έχουν αναδείξει σημαντικά έργα τα οποία επανεκτιμούν την αποικιοκρατική κατάσταση και εξετάζουν υπό διαφορετικό πρίσμα τις νέες συνθήκες και τους λόγους που δημιουργούνται στη μετα-αποικιοκρατική εποχή (βλ. Μακρή στον παρόντα τόμο). Η σειρά έργων –που έχουν δημοσιευτεί από τη δεκαετία του 1980 και μετά– δείχνει πώς μπορεί να επιτευχθεί ένας δημιουργικός και ισότιμος για τους δύο κλάδους διάλογος ανάμεσα στην ιστορία και την ανθρωπολογία. Ο διάλογος αυτός αποδεικνύεται ιδιαίτερα χρήσιμος καθώς, όπως τουλάχιστον θεωρείται

από ορισμένους, αυτό το πεδίο εθνογραφικής έρευνας έχει παραμείνει προσκολλημένο στην κριτική των αποικιοκρατικών συνθηκών μέσα στις οποίες αναπτύχθηκε η ανθρωπολογία (Asad 1973), χωρίς να ασκεί την απαιτούμενη κριτική στη ρυθμιστική ιδεολογία της ίδιας της εθνογραφικής πρακτικής (Marcus 1998: 105-123).

Η συμμαχία της ανθρωπολογίας με την ιστορία έχει φέρει στην επιφάνεια νέες μορφές εθνογραφίας όπως αυτή της μελέτης των ιστορικών αρχείων και άλλων ντοκουμέντων (βλ. Καλπουρτζή και Τουντασάκη στον παρόντα τόμο). Το αυξανόμενο ενδιαφέρον των ανθρωπολόγων για ιστορικές αφηγήσεις και των ιστορικών για ανθρωπολογικές προσεγγίσεις θέτει μεταξύ άλλων και ένα ερώτημα που σχετίζεται άμεσα με τη διαδικασία της πολυ-τοπικής εθνογραφικής έρευνας: μήπως αυτού του είδους οι αναλύσεις απαιτούν μια μεγαλύτερου βαθμού θεωρητικοποίηση από ό,τι ισχύει μέχρι σήμερα; Ο Marcus, σαφώς επηρεασμένος από τον Geertz, επιμένει στην ερμηνεία ως το στοιχείο εκείνο που εξασφαλίζει την αξιοπιστία και την εγκυρότητα της πολυ-τοπικής εθνογραφίας και είναι αυτή η ερμηνευτική προσέγγιση που, κατά την Ε. Καλπουρτζή (στον παρόντα τόμο), επιτρέπει τη σύγκλιση ιστορίας και ανθρωπολογίας στο πεδίο των δικαστικών εγγράφων που εκείνη αναλύει.

Οι μελέτες στο χώρο της βιο-τεχνολογίας και του φεμινισμού έχει αποδειχθεί ότι αποτελούν έναν ακόμη σημαντικό τομέα για την καλλιέργεια πολυ-τοπικών εθνογραφιών. Η πρωτοποριακή έρευνα της Emily Martin για τις προσλήψεις που αφορούν το ανοσοποιητικό σύστημα του ανθρώπινου σώματος στην αμερικανική κοινωνία από την εποχή της πολιομυελίτιδας μέχρι και την εμφάνιση του AIDS αποτελεί ένα έξοχο παράδειγμα πολυ-τοπικής και πολυπρισματικής εθνογραφικής μελέτης που αποτυπώνεται στο έργο της *Flexible Bodies*¹³ δημοσιευμένου το 1994.¹⁴ Η Martin, προκειμένου να συγκε-

13. Ο πλήρης τίτλος του έργου είναι *Flexible Bodies: Tracking Immunity in American Culture from the Days of Polio to the Age of AIDS* [Ευέλκτα Σώματα: Ιχνηλατώντας την Ανοσία στην Αμερικανική Κοινωνία από τον Καιρό της Πολιομυελίτιδας μέχρι την Εποχή του AIDS] (1994).

14. Θα πρέπει εδώ να σημειωθεί, επίσης, η πολύ ενδιαφέρουσα και συνεχι-

ντρώσει το υλικό της μελέτης της, επέλεξε να υποδυθεί πολλαπλούς ρόλους, όπως της ακτιβίστριας, της θελόντριας σε οργάνωση για άτομα που είχαν προσβληθεί από AIDS, της μεταπτυχιακής φοιτήτριας που παρακολουθεί σεμινάρια ιατρικής για την ανοσία και της εκπαιδευόμενης σε συντεχνιακό σωματείο. Με τον τρόπο αυτό κατόρθωσε να συγκεντρώσει υλικό που προερχόταν από συζητήσεις με άτομα στο δρόμο, σε νοσοκομεία και βιολογικά εργαστήρια, συνεντεύξεις με «ειδικούς» και με «ασθενείς», καθώς και υλικό που προερχόταν από συμμετοχική παρατήρηση ανάμεσα σε ακτιβιστές, σε αίθουσες συνεδριάσεων διοικητικών συμβουλίων ή ακολουθώντας μέλη σωματείων για το AIDS σε διάφορες εκδηλώσεις τους. Αντλώντας από τον Φουκώ και τις «βιοπολιτικές πειθαρχίες» για το ανθρώπινο σώμα (βλ., επίσης, Παπαγαρουφάλη στον παρόντα τόμο)¹⁵ η Martin αναλύει συγκριτικά το λόγο απλών ανθρώπων και αυτόν των ειδικών και τους αντιπαραθέτει με τον επίσημο λόγο των κρατικών φορέων που ασκούν πολιτική για το AIDS στις ΗΠΑ, όπως αυτός διατυπώνεται σε ενημερωτικά έντυπα και τα MME. Η Martin, επιτυγχάνοντας να «συρράψει» τους αντιφατικούς μεταξύ τους, συχνά ιεραρχικούς, άλλοτε επίσημους και άλλοτε έντονα προσωπικούς (και από κάθε άποψη υποκειμενικούς), λόγους φτάνει να ενώσει τόπους πολιτισμικής παραγωγής που αποδείχθηκαν αρκετά όμοιοι μεταξύ τους, ενώ εκ πρώτης όψεως φαινόταν αδύνατο να γεφυρωθούν.

Στον ίδιο αυτό χώρο ανήκει και η εξίσου σημαντική μελέτη για τις νέες τεχνολογίες ανθρώπινης αναπαραγωγής, *Αναπαράγοντας το Μέλλον*, της Marilyn Strathern (2008 [1992]). Η πολυ-τοπική αυτή έρευνα για τις έννοιες της φύσης, της συγγένειας, του σχετίζεσθαι και της ανθρώπινης αναπαραγωγής αντλεί στοιχεία από πολύ δια-

ζόμενη μέχρι πρόσφατα έρευνα του Paul Rabinow για το γονιδίωμα, προκαταρκτικά αποτελέσματα της οποίας ανακοινώθηκαν σε διάλεξή του στο Τμήμα Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Rice των ΗΠΑ το Νοέμβριο του 1996 με τίτλο "The polymerase chain reaction" (μη δημοσιευμένη ανακοίνωση).

15. Η Ε. Παπαγαρουφάλη αντλεί από τη μεταφορά αυτή της «βιοπολιτικής πειθαρχίας» του Φουκώ και τη χρησιμοποιεί σε άλλα συμφραζόμενα: για να αναλύσει τον επίσημο λόγο της ΕΕ σχετικά με τις «διδυμοποιησεις πόλεων» που εκείνη μελετά.

φορετικές μεταξύ τους πηγές. Το εθνογραφικό υλικό που αποτελεί τη βάση της συγκριτικής της ανάλυσης προέρχεται από τη Μελανησία και από «ποικίλες πηγές στον τόπο και το χρόνο» όπως η ίδια η Strathern επισημαίνει: από εθνογραφικές μελέτες άλλων ερευνητών σε κοινωνίες της περιοχής αυτής ή και από δικές της μελέτες στην Παπούα-Νέα Γουινέα. Οι μελανησιακές αντιλήψεις για τη φύση, το φύλο και τις ανταλλαγές συγκρίνονται και αντιπαρατίθενται με τον ευρωαμερικανικό λόγο για τη συγγένεια όπως αυτός αποτυπώνεται σε δημόσιες συζητήσεις και ενίοτε σε διαμάχες ανάμεσα σε βιολόγους, νομικούς, φιλοσόφους και δημοσιογράφους, καθώς και το ευρύ κοινό, κυρίως με αφορμή την ψήφιση της «Νομοθετικής Πράξης για την Ανθρώπινη Γονιμότητα και Εμβρυολογία» στη Μεγάλη Βρετανία το 1990. Η Strathern, «ακολουθώντας το αντικείμενο» της μελέτης της, ανιχνεύει το πραγματολογικό της υλικό σε άρθρα εφημερίδων, κοινοβουλευτικές συζητήσεις και πρακτικά, καθώς και σε προτάσεις συμβουλευτικών επιτροπών προς το βρετανικό κοινοβούλιο. Από αυτό αντλεί και σε αυτό αναζητά τόσο τον «επίσημο» λόγο των «ειδικών» όσο και τον καθημερινό δυτικό λόγο για τη συγγένεια και τις νέες τεχνολογίες αναπαραγωγής, ακόμη και αν ο λόγος αυτός εμφανίζεται αποσπασματικός, ελλειπτικός ή και θραυσματικός. Η προσωπική της εθνογραφική εμπειρία για ζητήματα συγγένειας σε μια περιοχή της Αγγλίας προσθέτει έναν ακόμη «τόπο» στην ήδη σύνθετη έρευνά της. Αυτή η σε/και από πολλούς «τόπους» άντληση του εθνογραφικού υλικού επιτρέπει στη Strathern να διεισδύσει σε έννοιες όπως η «φύση», ο «πολιτισμός», το «φύλο», η «συγγένεια» και να προτείνει νέες θεωρητικές προσεγγίσεις για την κατανόησή τους (βλ. Γκέφου-Μαδιανού 2008).

Ασφαλώς τα πρώτα δείγματα πολυ-τοπικών εθνογραφιών στο χώρο της βιο-τεχνολογίας και του φεμινισμού είχαν εμφανιστεί σε προγενέστερα έργα όπως αυτό για την «παστεριοποίηση» της Γαλλίας (1988),¹⁶ όπου ο Bruno Latour αναλύει το «επιστημονικό θαύμα» της

16. Πρόκειται για το έργο *The Pasteurization of France* [Η παστεριοποίηση της Γαλλίας] που δημοσιεύτηκε από τον εκδοτικό οίκο του Πανεπιστημίου Harvard των ΗΠΑ το 1988.

βιολογίας του Παστέρ στη συγκεκριμένη αυτή χώρα παρακολουθώντας, περιγράφοντας και συγκρίνοντας μεταξύ τους «ετερόκλητα» πράγματα, όπως αντιλήψεις για μικρόβια, ιατρικά και άλλα αντικείμενα, εξοπλισμό βιολογικών εργαστηρίων, αλλά και πρόσωπα (επιστήμονες και μη) σε πολλαπλούς τόπους και σε διαφορετικό χρόνο, αντιμετωπίζοντας όλα αυτά ως «ισότιμα αντικείμενα της μελέτης» του. Στην ίδια πρώιμη περίοδο ανήκει και το έργο της Donna Haraway με τον αλληγορικό τίτλο, *Simians, Cyborgs and Women: The Reinvention of Nature* [Σιμιάδες,¹⁷ Κυβερνο-σώματα και Γυναίκες: Η Επανανακάλυψη της Φύσης] (1991) και ιδιαίτερα το κείμενο/μανιφέστο για το «κυβερνο-σώμα»,¹⁸ το οποίο στάθηκε πρωτοποριακό στο άνοιγμα και τον επανορισμό πτυχών της εθνογραφικής έρευνας προς νέους και σύνθετους κοινωνικά και πολιτισμικά χωρο-χρόνους και το οποίο επηρέασε μεταγενέστερους ερευνητές.¹⁹ Εξίσου σημαντικές αποδείχθηκαν, επίσης, οι μελέτες που έχουν πραγματοποιηθεί με πολυ-τοπικό προσανατολισμό και οι οποίες αφορούν τους νέους τρόπους ηλεκτρονικής επικοινωνίας όπως το διαδίκτυο (Escobar 1993, Marcus 1996).²⁰

Ένας άλλος χώρος που έχει αποδειχθεί πρόσφορος για την ανάδυση της πολυ-τοπικής εθνογραφίας είναι και τα ΜΜΕ. Διάφορα είδη έρευνας έχουν εμφανιστεί τα οποία αφορούν τόσο την παραγωγή τηλεοπτικών προγραμμάτων στα κέντρα της τηλεοπτικής βιομηχανίας όσο και την πρόσληψη και κατανάλωση αυτών των προϊόντων από το ευρύ κοινό και τις τοπικές κοινωνίες (Abu-Lughod 1995). Σε ορισμένες περιπτώσεις οι μελέτες αυτές παρακολουθούν και τη διαδικασία εμπλοκής των εντόπιων πληθυσμών στην παρα-

17. Ομάδα ανθρωποειδών πρωτευόντων θηλαστικών που περιλαμβάνει διάφορα γένη πιθήκων τα περισσότερα από τα οποία έζησαν στο διάστημα από την Ολιγόκαινο έως την Πλειόκαινο περίοδο.

18. Η D. Haraway είχε ήδη από το 1983 δημοσιεύσει μια προγενέστερη εκδοχή του «μανιφέστου» της: "A manifesto to cyborgs: science, technology and socialist feminism in the 1980s". *Socialist Review* 80: 65-107.

19. Βλ. για παράδειγμα Downey, Dumit και Traweek 1995, Marcus 1995β.

20. Για μια κριτική επισκόπηση του θέματος στα ελληνικά, βλ. Αθανασίου 2004.

γωγή τηλεοπτικών προγραμμάτων, προκειμένου να διαδηλώσουν τη θέση τους για ζητήματα ανθρωπίνων δικαιωμάτων που τους αφορούν ή την αντίστασή τους σε μετα-αποικιακές δομές, προγράμματα που συχνά συνδέονται και με τοπικά κινήματα (Turner 1991, Ginsburg 1992, 1993). Παρότι τα τελευταία χρόνια σημειώνεται μια σημαντική μετακίνηση προς μελέτες της τηλεόρασης, ο εθνογραφικός κινηματογράφος συνεχίζει να αποτελεί σημαντικό χώρο πλουραλιστικής μεθοδολογικής προσέγγισης, στο βαθμό που αποτυπώνει διαδικασίες πολιτισμικών ανταλλαγών και θέτει μεθοδολογικά ζητήματα οπτικής αναπαράστασης (βλ. Κερκινός στον παρόντα τόμο). Οι διαδικασίες αυτές γίνονται πιο φανερές, όταν οι ταινίες εντόπιων παραγωγών αναλύονται συγκριτικά με αυτές των (κατά κανόνα Δυτικών) ερευνητών.

Εξίσου σημαντικός έχει αποδειχθεί και ο ρόλος των έντυπων μέσων επικοινωνίας (εφημερίδων και περιοδικών) και των αναπαραστάσεων που αυτά αναπαράγουν οι οποίες όχι μόνο δεν αποτυπώνουν την πραγματικότητα αλλά και ενισχύουν τις υπάρχουσες δομές εξουσίας και θεσμικής τάξης της κοινωνίας (βλ. Κουκουτσάκη στον παρόντα τόμο, Hall 1994). Ο δυναμικός και καθοριστικός ρόλος του τύπου στη διάδοση εθνικιστικών ιδεών και τη συγκρότηση του έθνους-κράτους έχει άλλωστε αποτελέσει αντικείμενο μελέτης τόσο από ιστορικούς όσο και από ανθρωπολόγους (βλ. Μαρωνίτη και Αγγελόπουλος στον παρόντα τόμο).

Παρά το ενδιαφέρον που παρουσιάζουν τα νέα αυτά διεπιστημονικού κυρίως προσανατολισμού πεδία, ο μεθοδολογικός αναπροσανατολισμός τον οποίο εισηγούνται εγείρει ερωτήματα για το διακριτό χαρακτήρα της εθνογραφίας σε σχέση με άλλες ποιοτικές μεθόδους και κυρίως σε σχέση με τη συνοχή της ανθρωπολογίας ως διακριτού κλάδου που για μεγάλο χρονικό διάστημα είχε ταυτιστεί με τους όρους της εθνογραφικής πρακτικής. Μπορούμε να μιλάμε για το τέλος της εθνογραφίας, όπως υποστηρίζουν ορισμένοι, ή ακόμη και για το τέλος ενός επιστημολογικού «παραδείγματος» στην ανθρωπολογική έρευνα;

4. Μετά την εθνογραφία, τι; Το τέλος του «εξωτικού» και οι νέες ορθοδοξίες

Αυτός ο πλουραλιστικός τρόπος έρευνας, που έχει εισαγάγει η πολυ-τοπική εθνογραφία, απομακρύνεται από τη μακροπρόθεσμη, συστηματική επιτόπια έρευνα με συμμετοχική παρατήρηση η οποία απαιτεί το μακροχρόνιο εμπαιτισμό του εθνογράφου στην ετερότητα και τους αντίστοιχους τρόπους καταγραφής της εμπειρίας του. Έτσι, η ιδέα της συστηματικής και εντατικής έρευνας και της όσο το δυνατόν σφαιρικής προσέγγισης του ερευνητικού πεδίου φαίνεται να εγκαταλείπεται εντελώς. Ο ίδιος ο Marcus αναγνωρίζει ότι η εισαγωγή αυτού του νέου τύπου εθνογραφικής έρευνας προκαλεί ορισμένους, όχι αδικαιολόγητους, φόβους στους ανθρωπολόγους, φόβοι οι οποίοι σχετίζονται με την εξασθένηση της δύναμης και την υποβάθμιση της ποιότητας της εθνογραφίας. Ωστόσο, ο ίδιος υποστηρίζει πως αυτό που δεν χάνεται ούτε εξασθενεί στην πολυ-τοπική εθνογραφία, αλλά αντίθετα παραμένει ουσιαδές, είναι η λειτουργία της ερμηνείας η οποία κατά τη γνώμη του και εξισορροπεί τη πολυδιάσπαση της παρατήρησης του εθνογράφου σε πολλούς και διαφορετικούς τόπους (Marcus 1998: 84).

Σε κάθε περίπτωση η μεθοδολογική αυτή διεύρυνση που προτείνουν οι νέοι τρόποι «κινητής», «πολυ-τοπικής» και «ευέλικτης» εθνογραφίας εξακολουθεί να προκαλεί έντονες συζητήσεις μεταξύ των ανθρωπολόγων με βασικό ερώτημα «τι είναι και πώς επιτελείται η σύγχρονη εθνογραφία».²¹ Τι είδους νέες ορθοδοξίες αναδύονται στην εθνογραφική πρακτική; Χρειαζόμαστε μια νέα «γλώσσα» για την ανθρωπολογική μεθοδολογία ή μήπως νέους τρόπους για την περιγραφή του τι ακριβώς κάνουμε, όταν διεξάγουμε «επιτόπια έρευνα»; Η σύντομη σκιαγράφηση που ακολουθεί αναφορικά με τις βασικές αλλαγές ή τις νέες ορθοδοξίες, τις οποίες η πολυ-τοπική εθνογραφία έχει εισαγάγει στην πρακτική της ανθρωπολογικής έρευνας, βασίζεται στην ανασκόπηση εθνογραφιών αυτού του τύπου, ορισμένες από τις οποίες περιγράφονται στον τόμο αυτό:

21. Βλ. Melhuus, Mitchell, Wulff 2009.

(α) Το τέλος του «εξωτικού»: Από την εποχή της καθιέρωσής της ως επιστημονικού κλάδου στο τέλος του 19ου αιώνα η ανθρωπολογία σε μεγάλο βαθμό ταυτιζόταν με τη μελέτη εξωτικών κοινωνιών σε απομακρυσμένες περιοχές. Σήμερα πληθαίνουν οι φωνές που εισηγούνται την απομάκρυνση της ανθρωπολογίας από τις άγνωστες και απομονωμένες κοινωνίες. «*Exotic No More*» [Όχι Άλλο «Εξωτικό»] τιτλοφορείται ο πρόσφατος συλλογικός τόμος του Jeremy MacClancy (2002) όπου ο ίδιος συγγραφέας καλεί τους ανθρωπολόγους να τοποθετηθούν με τις έρευνές τους στην πρώτη γραμμή της επικαιρότητας.²² Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και ο Thomas Hyland Eriksen ο οποίος στο τελευταίο βιβλίο του, *Engaging Anthropology: The Case for a Public Presence* [Εμπλέκοντας την Ανθρωπολογία: Συνηγορία υπέρ μιας Δημόσιας Παρουσίας], δημοσιευμένο το 2006, παρακινεί τους ανθρωπολόγους να έχουν περισσότερη παρουσία και ενεργό εμπλοκή στα κοινά των «δικών» τους κοινωνιών. Εξίσου κριτικός και κατηγορηματικός εμφανίζεται εδώ και αρκετά χρόνια και ο George Marcus επισημαίνοντας ότι έχουν πλέον εξαντληθεί οι άγνωστες και ανεξερεύνητες φυλές, δεν υπάρχουν πλέον νέοι τόποι για να «ανακαλυφθούν», γι' αυτό και ο τροπισμός της «ανακάλυψης» που είναι εγγενής στην ανθρωπολογία θα πρέπει πλέον να στραφεί σε οικείους χώρους, τόπους και έννοιες (Marcus 1998: 21). Εξακολουθούν, ωστόσο, να ακούγονται και οι φωνές των ανθρωπολόγων που επιμένουν στη μελέτη κοινωνιών του λεγόμενου «Τρίτου Κόσμου», γιατί έτσι δίνεται φωνή στους πλη-

22. Πρόκειται για συλλογικό τόμο την πρωτοβουλία για τη δημιουργία του οποίου είχε το Royal Anthropological Institute της Μεγάλης Βρετανίας και τον οποίο επιμελήθηκε ο Jeremy MacClancy. Ο τίτλος του έργου που δημοσιεύτηκε το 2002 είναι *Exotic No More: Anthropology on the Front Lines* [Όχι Άλλο «Εξωτικό»: Η Ανθρωπολογία στην Πρώτη Γραμμή] και περιλαμβάνει μια σειρά από ανθρωπολογικές έρευνες για ζητήματα και προβλήματα δημόσιου ενδιαφέροντος όπως η φτώχεια και η βία σε αμερικανικές μεγαλουπόλεις και το Χάρλεμ της Νέας Υόρκης, αφαίρεση ανθρώπινων οργάνων για μεταμοσχεύσεις, πείνα και υποσιτισμός σε χώρες της Αφρικής, συγκρούσεις και βία στο Λίβανο, ανθρώπινα δικαιώματα και προβλήματα πνευματικής ιδιοκτησίας, καθώς και ζητήματα ανθρωπολογίας του κινηματογράφου και της μουσικής.

θυσμούς της γης που, ενώ αντιπροσωπεύουν τα δύο τρίτα του πληθυσμού της, ο τρόπος ζωής, οι κοσμοθεωρίες τους, καθώς και η κοινωνική και συμβολική τους οργάνωση παραμένουν εν πολλοίς άγνωστα (Bloch 1988). Επιπλέον, με τη στροφή των ανθρωπολόγων στις δυτικές κοινωνίες και το λεγόμενο «Πρώτο Κόσμο», η Δύση καθίσταται εκ νέου το κέντρο του ανθρωπολογικού προβληματισμού, συνθήκη από την οποία η ανθρωπολογία προσπάθησε συνειδητά και για μεγάλο διάστημα να απομακρυνθεί ή και να αποφύγει τελείως.

(β) Η μείωση της αυθεντίας του εθνογράφου και η απομάκρυνση από τη μελέτη «υπεξούσιων» ομάδων: Ένα άλλο από τα, επίσης, σημαντικά μεθοδολογικά ζητήματα που αντιμετώπιζε και συνεχίζει να αντιμετωπίζει η ανθρωπολογία είναι αυτό της σχέσης παρατηρητή και παρατηρούμενου. Στην εποχή της κλασικής εθνογραφίας αλλά και αργότερα, στο πλαίσιο της μετα-αποικιοκρατίας, οι ανθρωπολόγοι διεξήγαγαν εθνογραφικές μελέτες με συμμετοχική παρατήρηση ανάμεσα σε ασθενέστερες κοινωνικά, οικονομικά και πολιτικά (με την έννοια της πολιτικής ισχύος) ομάδες, αυτές που έχει επικρατήσει να αποκαλούνται «υπεξούσιες», με αποτέλεσμα να εγκαθιδρύονται ιεραρχικές σχέσεις μεταξύ του εθνογράφου και των υποκειμένων της έρευνάς του. Οι ανθρωπολόγοι συχνά λειτουργούσαν και ως υποστηρικτές και «συνήγοροι» των πληθυσμών αυτών και έτσι η απομάκρυνση από το πεδίο δημιουργούσε ένα αίσθημα εγκατάλειψης και εθνογραφικής νοσταλγίας. Με την εμπλοκή του εθνογράφου σε πολυ-τοπικές εθνογραφίες η αυθεντία του αμβλύνεται και η εξουσία, έστω και έμμεση ή αθέατη, που ο ίδιος ασκούσε ή εξακολουθεί να ασκεί στις ομάδες που μελετά, μειώνεται. Και αυτό, γιατί μετακινούμενος ανάμεσα σε πολλούς τόπους πολιτισμικής παραγωγής ο εθνογράφος δεν δημιουργεί πλέον σταθερές και μακροχρόνιες σχέσεις με τα υποκείμενα της μελέτης του. Η εθνογραφική διεύρυνση σε «πλάτος» και η διασπορά της φυσικής του παρουσίας σε πολλούς και διαφορετικούς τόπους μοιάζει να μειώνει τις δυνάμει «κάθετες» δομές εξουσίας που δημιουργούνταν. Εκτός αυτού οι πληροφορητές δεν ανήκουν πλέον σε κατηγορίες πληθυσμού

εξ ορισμού υποδεέστερες σε σχέση με τον εθνογράφο, αλλά συνήθως ανήκουν σε ίδια με τον εθνογράφο κοινωνικά στρώματα, μοιράζονται τις ίδιες ανησυχίες και αντιμετωπίζουν πιθανώς παρόμοιες δυσκολίες με τον ίδιο. Έτσι, τα όποια ζητήματα ιεραρχίας στη σχέση του εθνογράφου με τους πληροφορητές του αμβλύνονται, τουλάχιστον συγκριτικά με την κλασική ανθρωπολογική έρευνα. Ορισμένες, μάλιστα, φορές στην πολυ-τοπική έρευνα ο εθνογράφος μπορεί να πρέπει να συνεργαστεί με πληροφορητές που βρίσκονται σε ισχυρότερη θέση από πλευράς εξουσίας και κοινωνικού γοήτρου από ό,τι ο ίδιος και σε αυτή την περίπτωση οι όροι και τα όρια της εθνογραφικής εμπλοκής καθορίζονται και ρυθμίζονται από τους πληροφορητές μάλλον παρά από τον εθνογράφο.

(γ) Απώλεια της εις βάθος διαντίδρασης: Κατά τη διεξαγωγή πολυ-τοπικής εθνογραφίας ο εθνογράφος δεν είναι απαραίτητο «να είναι εκεί», «επί τόπου» για μεγάλο χρονικό διάστημα, ώστε να είναι σε θέση να «συλλάβει» τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι εννοιολογούν τη δράση τους. Ωστόσο, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, η απόκτηση της εντόπιας γνώσης με τη μεσολάβηση της φυσικής παρουσίας του εθνογράφου αποτέλεσε βασικό πρόταγμα της ανθρωπολογίας. Από το διάστημα της χρονικής παραμονής του ανθρωπολόγου ανάμεσα στους ανθρώπους μιας κοινότητας ή ομάδας, καθώς και τη γνώση της τοπικής γλώσσας ή διαλέκτου, καθοριζόταν το «βάθος» της εθνογραφικής διαντίδρασης που είχε επιτευχθεί. Με την πολυ-τοπική εθνογραφία εκφράζονται φόβοι ότι η δύναμη και η ποιότητα της εθνογραφίας εξασθενεί, καθώς χάνεται το βάθος αυτής της διαντίδρασης. Ο αντίλογος στον προβληματισμό αυτό είναι σε τι είδους γνώση αναφέρεται αυτό το βάθος και σε ποια κοινότητα ανθρωπολόγων αναφέρεται κανείς (Marcus 1998: 245-246).

Η Sherry Ortner (1999) υποστηρίζει ότι η κλασική, μακροπρόθεσμη και σε βάθος εθνογραφική επιτόπια έρευνα παράγει ορισμένες αλήθειες που καμιά άλλη μορφή έρευνας δεν μπορεί να παραγάγει, πόσο μάλλον η βραχυπρόθεσμη και δημοσιογραφικού τύπου έρευνα. Ωστόσο, επισημαίνει ότι:

...τελικά, η εθνογραφία δεν είναι αρκετή. Η εθνογραφία δεν είναι όλη η ανθρωπολογία και είναι σημαντικό για τον κλάδο να αντισταθεί να μείνει περιορισμένος σε αυτό το κουτί. Η εθνογραφία διεξάγεται πάντοτε σε διαντίδραση με τη θεωρία, δηλαδή με μεγαλύτερες και ανταγωνιστικές εικόνες του πώς συνδέονται στην «πραγματικότητα» τα πράγματα (και αυτό ανεξάρτητα από το τι λένε οι εντόπιοι) και γιατί (1999: 83).

Οι παραπάνω προβληματισμοί, αλλαγές και μετατοπίσεις στην πρακτική της εθνογραφικής έρευνας σε συνδυασμό με την άμβλυση των ορίων της εθνογραφίας μετά την οικειοποίηση της μεθόδου αυτής και από άλλους κλάδους (πολιτισμικές σπουδές, ΜΜΕ, μεταποικιακές σπουδές, φεμινισμός) θέτουν ορισμένα ζητήματα για το πώς παράγεται εντέλει η ανθρωπολογική γνώση και ποια είναι η «συμμετοχή» της εντατικής και εις βάθος διαντίδρασης σε αυτή την παραγωγή γνώσης. Τι ρόλο παίζει η μνήμη, τα συναισθήματα, ακόμη και η δημιουργική φαντασία, κατά την ερευνητική διαδικασία αλλά και κατά τη μετα-ερευνητική περίοδο της συγγραφής; Πόσο «ανεξάρτητα» και αντικειμενικά στοιχεία, για παράδειγμα, αποτελούν οι εθνογραφικές σημειώσεις; Χωρίς τις μνήμες του εθνογράφου που τις έγραψε, χωρίς τις συναισθηματικές ενθυμήσεις του, τις εικόνες, τις μυρωδιές, τις τροφές, τους ελεύθερους συνειρμούς, τις φαντασιώσεις, τις αρνήσεις και τις μετατοπίσεις που όλα τα παραπάνω συναισθήματα συνεπάγονται, μέσω των οποίων αυτές είναι δυνατόν να «αποκτήσουν» συνάφεια, οι εθνογραφικές σημειώσεις μπορεί τελικά να μην έχουν κανένα νόημα και να θεωρηθούν «άχρηστες» από έναν τρίτο.²³ Μήπως η όλη διαδικασία της εθνογραφικής πρακτικής θα πρέπει να εξεταστεί με κύρια αναφορά στον ίδιο τον εθνογράφο και όχι στον τόπο, τους τόπους, το «πεδίο» ή το χρόνο διεξαγωγής αυτής της έρευνας;

23. Ένα ερώτημα που θα μπορούσε, επίσης, να διατυπωθεί εδώ είναι, μήπως θα ήταν χρήσιμο ορισμένες ψυχαναλυτικές έννοιες να εισαχθούν και να «εμπλακούν» ενεργά στην ανθρωπολογική έρευνα και ανάλυση, όπως έχει ήδη γίνει σε ορισμένες αλλά μεμονωμένες περιπτώσεις; (βλ. Γκέφου-Μαδιανού 2006).

Όλοι αυτοί οι προβληματισμοί εκκρεμεί να εξεταστούν σοβαρά τόσο σε θεωρητικό επίπεδο όσο και στην πράξη από την ανθρωπολογία. Οι δυνατότητες ανοίγματος διαλόγου της ανθρωπολογίας με πεδία όπως οι πολιτισμικές και οι μετα-αποικιακές σπουδές, η ιστορία, η συγκρότηση εθνοτικών, άλλων συλλογικών, ταυτοτήτων ή και εννοιολογήσεων του εαυτού, ο φεμινισμός, καθώς και οι προοπτικές «διεύρυνσης» της εθνογραφικής έρευνας σε χώρους όπως η τέχνη, τα ΜΜΕ και γενικότερα οι αναπαραστάσεις, όλα αυτά χρειάζεται να «δοκιμαστούν» και να θεωρητικοποιηθούν περαιτέρω. Οι προβληματισμοί και τα ερωτήματα που διατυπώνονται τα τελευταία χρόνια στην ανθρωπολογία, μερικά από τα οποία περιγράφηκαν παραπάνω, αφήνουν σοβαρά κενά που χρήζουν εθνογραφικής μέριμνας.

5. Τα κείμενα

Οι ερευνητές που συμμετέχουν στον τόμο έχουν οι ίδιοι εμπλακεί σε διάφορα είδη «κριτικής» και συχνά «πολυ-τοπικής εθνογραφίας» και έδειξαν ότι οι εμπειρίες τους αυτές αποτελούν προκλήσεις στα παραδοσιακά όρια της ταυτότητας της επιτόπιας έρευνας. Τα εθνογραφικά τους πεδία περιλαμβάνουν: δυσπρόσιτα και αδημοσίευτα αρχεία, βίαιες πρακτικές, εθνογραφία στον έντονα ανταγωνιστικό ακαδημαϊκό χώρο, μελέτη ζητημάτων που θεωρούνται «εθνική απειλή», καθώς και μελέτη «εύκολων» καθημερινών, ασήμαντων εκ πρώτης όψεως, θεμάτων που απαιτούν αυξημένη εγρήγορση, πολυποικίλες προσεγγίσεις και «πεδία» που ξεκινούν από γειτονίες και τοπικές κοινότητες και εκτείνονται μέχρι την ΕΕ. Οι ίδιοι δείχνουν ότι, με τον τρόπο του ο καθένας τους, έχουν παρακολουθήσει –άλλοι σε μεγαλύτερο και άλλοι σε μικρότερο βαθμό– τις παραπάνω συζητήσεις, μερικές από τις οποίες αντανακλώνται στα επιμέρους κεφάλαια.

Τα κείμενα του τόμου αυτού αναλύουν και συζητούν ορισμένα από τα ζητήματα που τέθηκαν στις προηγούμενες σελίδες. Αποτελούν δείγματα της σύγχρονης ανθρωπολογικής κυρίως, αλλά και

ιστορικής καθώς και εγκληματολογικής, έρευνας που διεξάγεται από Έλληνες ερευνητές και αφορούν την ελληνική, γειτονικές ευρωπαϊκές κοινωνίες και χώρες, όπως η Τουρκία, η Βουλγαρία, η Σερβία, τα χωριά της Κάτω Ιταλίας, αλλά και άλλες περισσότερο μακρινές κοινωνίες όπως η Μελανησία και ιδιαίτερα η Παπούα-Νέα Γουινέα. Τα εθνογραφικά πεδία που περιλαμβάνονται στον τόμο αποτυπώνονται ανάγλυφα στις τέσσερις ακόλουθες ενότητες στις οποίες και έχουν ταξινομηθεί τα κείμενα των συγγραφέων που συμμετέχουν: (i) ενότητα πρώτη: πολιτισμός, εθνοτισμός και μετα-αποικιακοί λόγοι, (ii) ενότητα δεύτερη: πολιτισμικές προσεγγίσεις των αρχαικών πηγών: σχέση ανθρωπολογίας και ιστορίας, (iii) ενότητα τρίτη: μετανάστευση, πολυπολιτισμικότητα και «νέες ευρωπαϊκές ταυτότητες» και (iv) ενότητα τέταρτη: ανθρωπολογία, αναπαραστάσεις και τέχνη.

Πολιτισμός, εθνοτισμός και μετα-αποικιακοί λόγοι

Ο εθνοτισμός και οι πολιτισμικές διαφορές εξακολουθούν όπως φαίνεται να αποτελούν την κύρια συνισταμένη της ταυτότητας και άξονα οργάνωσης της καθημερινής ζωής σε πολλές σύγχρονες κοινωνίες. Συχνά και από πολλούς οι έννοιες αυτές θεωρείται ότι έχουν σχεδόν αντικαταστήσει, προς το παρόν τουλάχιστον, τις ταξικές διαφορές ως έκφραση ιστορικών αντιθέσεων στη μετα-αποικιακή εποχή· με άλλα λόγια έχουν μετατοπίσει και μεταβάλλει τους όρους με τους οποίους προσλαμβάνουμε την έννοια του «πολιτικού». Με την πρόσφατη αλλαγή του πολιτικού χάρτη στα Βαλκάνια και τη συνεχώς αυξανόμενη μετακίνηση πληθυσμών προς τις χώρες της ΕΕ οι έννοιες της πολιτισμικής ετερότητας, του εθνικισμού και του «εθνοτικού ανήκειν» έχουν αποκτήσει μεγαλύτερη βαρύτητα και άρα απαιτούν προσεκτικότερη ανάλυση. Από την άλλη πλευρά η σύνδεση των εννοιών αυτών στο βαλκανικό και ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο με ζητήματα πρακτικών βίας, φύλου, συγκρότησης νέων εθνοτικών ταυτοτήτων, καθώς και ηγεμονικής στάσης ορισμένων πολιτισμών, οδηγεί στη διαπίστωση ότι οι έννοιες αυτές συγκροτούνται μέσα από εξουσιαστικές διαδικασίες και σχέ-

σεις. Στην ενότητα αυτή περιγράφονται και συζητούνται κριτικά εθνογραφικά δείγματα για το πώς ο πολιτισμός προσλαμβάνεται και μελετάται σε ποικίλα πλαίσια στον ελλαδικό και ευρύτερο χώρο, πώς συνδέεται με ηγεμονικούς λόγους στην ακαδημαϊκή ζωή και τη δημόσια πολιτική σφαίρα, καθώς και πώς αναδεικνύεται η πολιτισμική βάση των θεωρούμενων «φυσικών» εννοιών και πρακτικών, όπως το φύλο και η βία.

Το κείμενο της Δ. Γκέφου-Μαδιανού παρακολουθεί τις περιπέτειες και τους μετασχηματισμούς της έννοιας του πολιτισμού (*culture*) στην ανθρωπολογία και καταγράφει τους βασικούς σταθμούς της ανάπτυξής της. Ειδικότερα η ανάλυση της συγγραφής εστιάζεται στον ελληνικό χώρο όπου και επισημαίνεται ένα σοβαρό έλλειμμα στη χρήση του όρου «πολιτισμός» στην πλουραλιστική, ανοιχτή και δημιουργική εκδοχή του τόσο στον ακαδημαϊκό χώρο όσο και στην ευρύτερη ελληνική κοινωνία. Η παρατεταμένη αυτή έλλειψη δεν μπορεί να θεωρηθεί άσχετη με την αργοπορημένη εισαγωγή των κοινωνικών επιστημών και ειδικότερα της ανθρωπολογίας στον ελληνικό ακαδημαϊκό χώρο. Η εξήγηση που δίνει η συγγραφέας για τη διπλή αυτή καθυστέρηση συνδέεται από τη μια πλευρά με τη στενή, περιορισμένη και περιοριστική εννόηση του πολιτισμού από το μεγαλύτερο μέρος της ελληνικής κοινωνίας, την ταύτιση της έννοιας αυτής με τον εθνικό κυρίως αλλά και τον ευρωπαϊκό πολιτισμό, καθώς και την προσήλωσή της σε εκδοχές του εαυτού που δεν επέτρεπαν την αναγνώριση του «Άλλου» ως ισότιμου εταίρου και συνομιλητή εντός και εκτός της χώρας. Από την άλλη πλευρά, και σε συνάρτηση με τα παραπάνω, η καθυστέρηση αυτή σχετίζεται και με τον έντονο ελληνοκεντρισμό, την εσωστρέφεια και το στενό προσανατολισμό του κοσμοπολιτισμού που αποτελούν πάγια χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας και τα οποία διαπότισαν τους ακαδημαϊκούς θεσμούς. Οι στάσεις και οι πρακτικές που προέκυψαν δυσχέραιναν το έργο της ανθρωπολογίας, καθώς αναιρούσαν και σιχάζαν τα βασικά εννοιολογικά της ερείσματα. Εδώ θα πρέπει να προστεθούν και τρεις άλλοι παράγοντες. Πρώτον, η ηγεμονική παρουσία άλλων επιστημών του πολιτισμού στον ακαδημαϊκό χώρο για περισσότερο από έναν αιώνα, επιστήμες,

ορισμένες από τις οποίες ταυτίστηκαν κατά καιρούς με μια θετικιστική και εθνοκεντρική αντίληψη για τον πολιτισμό· δεύτερον, η πρόσφατη υιοθέτηση από αρκετά –νέα κυρίως– πανεπιστημιακά τμήματα ενός εφαρμοσμένου και τεχνολογικού προσανατολισμού της έννοιας του πολιτισμού· και τρίτον, η πρωμοδότηση από την ΕΕ αυτών ακριβώς των ερευνητικών προγραμμάτων με εφαρμοσμένο προσανατολισμό· όλα αυτά συζητούνται ως επιπλέον δυσχέρειες σε ό,τι αφορά την ανάπτυξη της πληθυντικής και ανοιχτής εκδοχής του πολιτισμού στη χώρα. Το κείμενο αναλύει αυτές ακριβώς τις κοινωνικοπολιτικές και ακαδημαϊκές διαδικασίες που διαμόρφωσαν και εξακολουθούν να υπαγορεύουν την παραγωγή ανθρωπολογικής γνώσης στην Ελλάδα και διαμορφώνουν την ανάπτυξη της ανθρωπολογίας στον ελληνικό ακαδημαϊκό χώρο. Μια κεντρική ιδέα που διατρέχει το κείμενο αφορά την προβληματοποίηση της έννοιας του πολιτισμού ως αναλυτικού εργαλείου της ανθρωπολογίας. Υποστηρίζεται ότι η έννοια αυτή, αντί να θεωρείται ως δεδομένη κατηγορία, θα πρέπει να αποτελεί η ίδια αντικείμενο εθνογραφικής έρευνας –δηλαδή, θα πρέπει να διερευνηθούν οι σημασίες που αποδίδουν οι άνθρωποι στην έννοια του πολιτισμού σε διαφορετικά ιδεολογικά και πολιτικά συμφραζόμενα. Η μελέτη καταλήγει με την υπόθεση ότι στο πλαίσιο της μεταβαλλόμενης, από μόνο-σε πολυπολιτισμική, ελληνικής κοινωνίας, μέσω της εισροής μετακινούμενων πληθυσμών από άλλες χώρες και ηπείρους, η μελέτη των πολιτισμών και της νέας «γεωγραφίας ταυτοτήτων» (Yaeger 1996) είναι δυνατόν να διανοίξει νέους δρόμους και προοπτικές για την ανάπτυξη της ανθρωπολογίας στην Ελλάδα και τη σύνδεσή της με την ευρύτερη κοινωνία.

Στην έννοια του πολιτισμού αναφέρεται και η εργασία του Γ. Μακρή επιχειρώντας μια ανασκόπηση της σχέσης ανάμεσα στην ανθρωπολογία και την αποικιοκρατία. Ο ίδιος συγγραφέας αναλύει έργα σημαντικών ανθρωπολόγων που διερευνούν τη σχέση αυτή προσεγγίζοντας τον πολιτισμό ως «καθεστώς εξουσίας», προκειμένου να αναδείξουν τα αδιέξοδα της εθνογραφικής πρακτικής που καλλιεργήθηκε σε περιβάλλον σχέσεων εξουσίας. Ως γνωστόν, μετά το τέλος της λεγόμενης «επίσημης» αποικιοκρατίας, η ανθρωπολογία κατά

ορισμένους υποχρεώθηκε, και κατά άλλους επιδίωξε η ίδια, να στραφεί στη μελέτη της δικής της ιστορίας. Για τη βρετανική στη συγκεκριμένη περίπτωση ανθρωπολογία και με αφορμή την Αφρική, που αποτέλεσε ένα από τα κύρια πεδία εθνογραφικής έρευνάς της, το κοίταγμα αυτό οδήγησε στη διαπίστωση ότι η παραγωγή ανθρωπολογικής γνώσης συντελέστηκε σε ένα αποικιοκρατικό περιβάλλον άνισων και εξουσιαστικών σχέσεων (Asad 1973). Και παρά τις προσπάθειες της ανθρωπολογίας να απεμπλακεί από αυτό το πλαίσιο, η σχέση της με την αποικιοκρατία, μολοντί αλλάζει συνεχώς μορφές, παραμένει ζωντανή και οδυνηρή. Και η σχέση δεν αφορά μόνο τις πρώην αφρικανικές αποικίες που έχουν μετασχηματιστεί πλέον σε ανεξάρτητα εθνικά κράτη, αλλά αφορά εξίσου και την ίδια την Ευρώπη και τις σχέσεις εξουσίας που αναπτύσσονται σε άλλα, μετα-αποικιακά πλέον συμφραζόμενα και πρακτικές. Κατά ορισμένους μεταγενέστερους του Asad ερευνητές, στους οποίους αναφέρεται ο Γ. Μακρής, η αποικιοκρατία αποτελεί «ένα πολιτισμικό εγχείρημα ελέγχου» που έχει διαβρώσει το σύνολο των πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων στο πλαίσιο της ευρύτερης κοινωνίας (Dirks 1992). Και εδώ δεν αρκούν οι προσπάθειες ορισμένων ανθρωπολόγων να μελετήσουν κατά το δυνατόν όλες τις πτυχές και διαστάσεις της σχέσης ανάμεσα στον «αποικιοκράτη» και τον «αποικιοκρατούμενο», όπως η προβαλλόμενη αντίσταση εκ μέρους των καταπιεσμένων υποκειμένων ή η ανάδειξη του δικού τους λόγου. Η μόνη διαφυγή από το αδιέξοδο αυτό, τουλάχιστον κατά τον Dirks, είναι η προσέγγιση του πολιτισμού υπό τη διττή εννόμησή του: ο πολιτισμός ως «σημείο και σύμβολο διαφοράς» (που αποτελεί προνομιακό τόπο της ανθρώπινης έκφρασης) και ο πολιτισμός «ως εγχείρημα ελέγχου» (που παραπέμπει σε σχέσεις εξουσίας). Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, που γεφυρώνει τις δύο εννοήσεις του πολιτισμού, η ανθρωπολογία θα χρειαστεί να στρέψει την προσοχή της στις διαχωριστικές γραμμές και τους συνοριακούς τόπους που ενώνουν την εξουσία με την αντίσταση, την επιστημονική σκέψη με τον πρακτικό λόγο και την αποικιοκρατία με την ακαδημαϊκή ζωή.

Τη σχέση πολιτισμού, εθνικισμού και φύλου αναλύει στον παρόντα τόμο ο Γ. Αγγελόπουλος με αφορμή μια εμπιστευτική ανα-

φορά του περιοδικού Σχολιαστής του 1989. Αντλώντας από τα απομνημονεύματα μακεδονομάχων, περιηγητών και δημοσιογράφων, καθώς και από αρχειακό υλικό της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας και της Ελληνο-Βουλγαρικής Επιτροπής Ανταλλαγής Πληθυσμών των αρχών του 20ού αιώνα, μιας εποχής όπου όλες οι πιθανές εκφάνσεις του πολιτισμού εθνοποιούνται, ο συγγραφέας αναδεικνύει μια κοινή πεποίθηση του λόγου εκείνης της εποχής: οι γυναίκες-μητέρες θεωρείται ότι διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στην εμπέδωση της εθνικής ιδεολογίας. Η πεποίθηση αυτή οδήγησε στο σχεδιασμό ορισμένων έμφυλων στρατηγικών όπως η ανάπτυξη συστημάτων εθνικής διαπαιδαγώγησης των κοριτσιών, η ενθάρρυνση μεικτών γάμων σλαβόφωνων γυναικών και Ελλήνων αξιωματικών, καθώς και οι προικοδοτήσεις αυτών των ζευγαριών. Οι προσπάθειες αυτές μπορούν να γίνουν κατανοητές λαμβάνοντας υπόψη τη σχέση εθνικισμού και πολιτισμού στα εθνικά ρομαντικά κινήματα του 18ου και του 19ου αιώνα. Από τη στιγμή που οι πολιτισμικές αναφορές αποκτούν εθνικές συνιστώσες, από τη στιγμή που τα έθνη θεωρούνται ως έχοντα «φυσικές» πολιτισμικές διαφορές, οι γυναίκες αποκτούν έναν ιδιαίτερο ρόλο τόσο ως φορείς της μετάδοσης του εθνικού πολιτισμού όσο και ως το «απόλυτο και τελικό κριτήριο διάκρισης της ταυτότητας ενός πληθυσμού». Η «εθνοποίηση» αυτή του φύλου βασίζεται στην πεποίθηση ότι οι γυναίκες είναι πιο «φυσικά» δεμένες με το έθνος, γιατί είναι οι ίδιες πιο κοντά «στη φύση», και έτσι ανάγονται σε θύλακες της παράδοσης και της μητρικής εθνικής γλώσσας, δηλαδή σε «μανάδες του έθνους». Κατά αυτή την έννοια η συμβολή τους στην αναπαραγωγή του έθνους δεν είναι μόνο βιολογική αλλά πρωτίστως κοινωνική και ως τέτοια οφείλει αφενός να ελεγχθεί και αφετέρου να αναδειχθεί πανηγυρικά.

Και αν στη Μακεδονία των αρχών του 20ού αιώνα το φύλο εθνοποιούνταν, στην Κρήτη την ίδια εποχή αλλά και σε μεταγενέστερες δεκαετίες το φύλο ταυτιζόταν στον κυρίαρχο λόγο με βίαιες πρακτικές. Η εργασία της Ρ. Αστρινάκη στον τόμο αυτό αναφέρεται στον πολιτισμό της βίας που δεν έχει εντέλει φύλο, όπως η ίδια υποστηρίζει και δείχνει, παρά την κυρίαρχη αντίληψη περί του αντιθέτου

και παρά τις έντονα έμφυλες αναπαραστάσεις που ταυτίζουν τη βία με τους άνδρες. Βασιζόμενη σε προσωπικό εθνογραφικό της υλικό από τις ορεινές κοινότητες της Δυτικής Κρήτης, καθώς και σε αρχαικές πηγές δικαστηρίων και τοπικού τύπου, η ερευνήτρια αναλύει κριτικά την κυρίαρχη αναπαράσταση που εμφανίζει ένα κοινωνικό σύμπαν διχοτομημένο κατά φύλα και όπου η βία συνδέεται με την έμφυλη διαφορά, περιγράφοντας τους άνδρες ως αποκλειστικούς «δράστες» των πράξεων και των πρακτικών βίας και τις γυναίκες ως «απλά» αντικείμενα βίας, ως «σημεία» στο βίαιο διάλογο μεταξύ των ανδρών, ως ειρηνοποιούς, διαμεσολαβήτριες ή επιδιορθώτριες των συνεπειών που οι πρακτικές βίας έχουν για τον κοινωνικό τους κόσμο. Εντούτοις, οι αναπαραστάσεις αυτές έρχονται σε αντίθεση με τις εικόνες που αναδύονται από την έρευνά της, όπου οι γυναίκες προχωρούν οι ίδιες σε πράξεις ανοιχτής βίας, υποβάλλουν με διάφορους ορατούς ή άρρητους και αφανείς τρόπους στα άρρενα μέλη των οικογενειών τους να προβούν σε τέτοιες πράξεις και εμπλέκονται ενεργά σε ολόκληρη την παραγωγή του «έθους βίας» με τρόπους που, ωστόσο, δεν είναι πάντα ορατοί. Με τον τρόπο αυτό η βία στις ορεινές κοινότητες της Δυτικής Κρήτης δεν ταυτίζεται με το φύλο, αλλά το υπερβαίνει και αυτό εικονογραφείται τόσο με εθνογραφικά όσο και με ιστορικά στοιχεία. Το στοιχείο αυτό είναι που προσφέρει το έδαφος στη συγγραφέα για μια κριτική ανάγνωση ορισμένων πρόσφατων ανθρωπολογικών κειμένων με φεμινιστικό προσανατολισμό τα οποία αποσιωπούν κατά τη γνώμη της τη δράση των γυναικών στην παραγωγή της βίας συνδέοντάς τη με τη συγκρότηση του ανδρισμού. Το συμπέρασμα που αντλείται από αυτή την ανάλυση είναι ότι το φύλο της βίας, τόσο από την άποψη των υποκειμένων όσο και από την άποψη της διαφοράς του φύλου που συγκροτείται μέσω της βίας, δεν είναι δεδομένο αλλά ζητούμενο στα εκάστοτε κοινωνικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα. Αυτό βέβαια προϋποθέτει, σύμφωνα πάντα με τη συγγραφέα, η βία να εννοιολογηθεί και να προσεγγιστεί ερευνητικά κατά τρόπο που να περιλαμβάνει το σύνολο των κοινωνικών διαδικασιών πριν από την εμφάνισή της ως υλικού φαινομένου.

Πολιτισμικές προσεγγίσεις των αρχαικών πηγών: σχέση ανθρωπολογίας και ιστορίας

Τα κείμενα της ενότητας αυτής επιχειρούν να αναδείξουν ορισμένες όψεις της σύνθετης σχέσης ανθρωπολογίας και ιστορίας, να συμβάλουν στο διάλογο των δύο αυτών κλάδων στην Ελλάδα και εντέλει να υπογραμμίσουν τον πολιτισμικά διαμεσολαβημένο χαρακτήρα της ιστορίας. Καθένα από τα τρία κείμενα που ακολουθούν αφενός θέτει καίρια θεωρητικά ζητήματα που αφορούν τη σχέση αυτή και αφετέρου συμβάλλει στη χαρτογράφηση του δύσκολου πεδίου των αρχείων του ελληνικού χώρου. Τέλος, από τη σκοπιά της ιστορίας, αναδεικνύουν πολιτισμικές διαστάσεις στη συγκρότηση του ελληνικού έθνους-κράτους, διαστάσεις που επιτρέπουν μια διεισδυτικότερη ερμηνεία της κοινωνικής αλλαγής σε ευαίσθητες ιστορικές περιόδους.

Το κείμενο της Ε. Καλπουρτζή θίγει σημαντικά θεωρητικά ζητήματα στο χώρο της ιστορικής ανθρωπολογίας και ιδιαίτερα όσον αφορά την προσέγγιση των νοταριακών εγγράφων, μια εξαιρετικά αδιαφανή κατηγορία ιστορικών ντοκουμέντων. Με αφετηρία την παραδοχή ότι «πίσω από τις καταγραφές υπάρχουν βουλήσεις» και άρα «οι πράξεις που καταγράφονται σε παρόμοια έγγραφα αποτελούν μορφές δράσης» (βλ. Καλπουρτζή στον παρόντα τόμο) η συγγραφέας επιχειρεί να θέσει τους όρους υπό τους οποίους το αρχαικό υλικό που προέρχεται από το προεπαναστατικό Αιγαίο και κυρίως τη Νάξο και τη Μύκονο μπορεί να προσεγγιστεί ερμηνευτικά. Αντλώντας θεωρητικά από τον Αμερικανό ανθρωπολόγο Clifford Geertz το κείμενό της επιχειρεί να ορίσει τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες η έννοια της πυκνής περιγραφής είναι δυνατόν να εφαρμοστεί σε κατηγορίες αρχαικού υλικού. Όπως καθιστά σαφές, η όλη προσπάθεια δεν αποσκοπεί να εντοπίσει πληροφορίες που θα μπορούσαν να τεκμηριώσουν συμβάντα, αλλά τις σημασίες με τις οποίες οι άνθρωποι περιέβαλλαν (κατά την υπό διερεύνηση εποχή) τη δράση τους. Το κείμενο υποστηρίζει ότι τα έγγραφα, στα οποία η ίδια αναφέρεται, από τις ίδιες τις συνθήκες της σύνταξής τους ανταποκρίνονται στα κριτήρια που ο Geertz, ακολουθώντας τον

Ricoeur, έχει ορίσει ως προϋποθέσεις, προκειμένου ένα κείμενο να υπαχθεί στην τριπλή κίνηση του ερμηνευτικού κύκλου. Δουλειά του ανθρωπολόγου είναι πλέον να διαβάσει τους συμβολικούς κώδικες με τους οποίους οι άνθρωποι προσλαμβάνουν και βιώνουν την καθημερινότητά τους, να περιγράψει την εμπειρία τους «πυκνά» και να αποτολμήσει να «μαντέψει» διαισθητικά τις σημασίες ασήμαντων εκ πρώτης όψεως πληροφοριών που αποτυπώνονται στα υπό εξέταση αρχειακά έγγραφα. Η βασική πρόταση στην οποία το κείμενο της Ε. Καλπουρτζή καταλήγει είναι ότι μόνο στο πεδίο της ερμηνείας είναι δυνατή μια *in vivo* σύγκλιση ιστορίας και ανθρωπολογίας.

Σε μια εκ του σύνεγγυς προσέγγιση παρόμοιων ιστορικών τεκμηρίων αναφέρεται και το κείμενο της Ε. Τουντασάκη. Επισημαίνοντας ότι δεν έχει ακόμη πλήρως αποκωδικοποιηθεί το διαθέσιμο πραγματολογικό υλικό, πράγμα που θα συνέβαλλε σοβαρά στη συγκρότηση μιας ιστορικής ανθρωπολογίας, η συγγραφέας επιχειρεί να εξετάσει και να διευκρινίσει την αμφίσημη κατηγορία των «αβανταρίων». Πρόκειται για έγγραφα που σύμφωνα με τους νομικούς μελετητές λειτουργούσαν ως γαμήλια προσύμφωνα και τα οποία συντάσσονταν τόσο για γυναίκες όσο και για άνδρες, εάν λάβει κανείς υπόψη τη διπλή προίκιση (θηλέων και αρρένων) τέχνων που ίσχυε στο πλαίσιο του εθιμικού δικαίου του Αιγαίου. Ωστόσο, η ερευνήτρια επισημαίνει ότι το «αβαντάριο» δεν μπορεί να θεωρηθεί αποκλειστικά ως γαμήλιο σύμφωνο αφού, όπως αποδεικνύεται από την εξέταση του υλικού της, εξακολουθεί να ισχύει ανεξάρτητα από την τέλεση γάμου. Το στοιχείο αυτό της επιτρέπει να αμφισβητήσει τη φύση του συγκεκριμένου εγγράφου ως αμιγώς γαμήλιου συμφώνου και να προχωρήσει στην υπόθεση ότι η σύνταξη του «αβανταρίου» ενδέχεται να παραπέμπει και σε διαδικασίες νέμησης, δηλαδή να ισοδυναμεί με κληρονομική σύμβαση. Το εύρημα αυτό ρίχνει νέο φως στις πολιτισμικές διαδικασίες και πρακτικές που συνδέονται με τις ιδιαιτερότητες των διαγενεακών μεταβιβάσεων στις κοινωνίες του προεπαναστατικού Αιγαίου. Παράλληλα η συγγραφέας ασκεί κριτική στο λόγο των νομικών μελετητών σχετικά με τα έγγραφα αυτά, ένα λόγο διαποτισμένο από

στερεοτυπικές αντιλήψεις που κάποιες φορές τους εμπόδισαν να προχωρήσουν βαθύτερα στην ανάλυση των στοιχείων που τα έγγραφα περιέχουν. Όπως στην περίπτωση της νέμησης, σε σχέση με την οποία οι παλαιότεροι νομικοί μελετητές δεν μπόρεσαν να διαβλέψουν ότι οι σχετικές διαδικασίες ήταν δυνατόν να αφορούν εξίσου τους άνδρες και τις γυναίκες, αφού για τις τελευταίες οι μελετητές αυτοί αναγνώριζαν την προικοδότηση ως μοναδικό τρόπο μεταβίβασης περιουσιακών στοιχείων.

Το κείμενο της Ν. Μαρωνίτη προτείνει μια ερμηνευτική ανάλυση ιστορικών πηγών, καθώς και επιλεγμένου ημερήσιου και περιοδικού τύπου της εποχής 1880-1910. Στόχος του εγχειρήματός της είναι να ερμηνεύσει την «κοινωνική κριτική» που άσκησαν οι διανοούμενοι κατά τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, ιδιαίτερα εξ αφορμής του λεγόμενου «εθνικού ζητήματος». Αναγνωρίζοντας εξ αρχής τον ασαφή χαρακτήρα του όρου «διανοούμενος» η συγγραφέας εξετάζει πώς το περιεχόμενό του μεταβάλλεται σταδιακά κατά την εν λόγω περίοδο και ιδιαίτερα κατά τη μεταιχμιακή δεκαετία 1894-1905, με καταλυτική τομή τον πόλεμο του 1897. Η διεισδυτική ανάλυση του πραγματολογικού υλικού και η συσχέτισή του με πολιτικές, ιδεολογικές, οικονομικές και κυρίως κοινωνικές και πολιτισμικές παραμέτρους που τέμνουν την ελληνική και διεθνή συγκυρία επιτρέπουν στην ερευνήτρια να ανιχνεύσει και να προσδιορίσει τους όρους που υπαγόρευαν αυτή τη μεταβολή της στάσης των διανοουμένων οι οποίοι από αποστασιοποιημένοι λόγιοι και απαθείς παρατηρητές των εξελίξεων μεταμορφώνονται σε μαχητικούς διαμορφωτές της κοινής γνώμης, συχνά γράφοντας εκλαϊκευμένα και ανοίγοντας επικοινωνία με το κοινό. Η σύνθετη και συστηματική αυτή ανάλυση της Μαρωνίτη καταδεικνύει τους τρόπους με τους οποίους κινούνταν η σκέψη των διανοουμένων της εποχής «στο μεταίχμιο», όπως επισημαίνει η ίδια, «πολιτισμού και πολιτικής». Τα δεδομένα που θέτει στη διάθεσή μας η συγγραφέας, ότι αφενός η δραστηριοποίηση αυτή των διανοουμένων στη δημόσια σφαίρα υπογράμμιζε την αντίδρασή τους στην άτολμη και αναποτελεσματική κρατική εξουσία και ότι αφετέρου η οικονομική, πολιτική και ηθική κρίση της περιόδου αντιμετωπιζόταν με όρους

εθνικής αναγέννησης που υπαγόρευε την «επιστροφή στις ρίζες» και το «γνήσιο λαϊκό πολιτισμό», μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι τόσο η συγκρότηση του εθνικού λόγου όσο και ο ορισμός της εθνικής αποστολής των διανοουμένων δεν μπορούν να εξηγηθούν παρά με πολιτισμικούς όρους.

Μετανάστευση, πολυπολιτισμικότητα και «νέες ευρωπαϊκές ταυτότητες»

Με την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΕ το οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό τοπίο της χώρας υπέστη βαθείς μετασχηματισμούς. Τα κείμενα της ενότητας αυτής εξετάζουν πώς μέσα από τοπικές πρακτικές και στρατηγικές, που αφορούν «περιφερειακές» ομάδες πληθυσμού, διαμορφώνονται «νέες ευρωπαϊκές ταυτότητες» και πώς η συγκρότηση αυτών των ταυτοτήτων αντανακλάται στις σχέσεις της Ελλάδας με τους «γείτονες». Διερευνούν, επίσης, τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς που επέφερε και συνεχίζει να προκαλεί το μεγάλο μεταναστευτικό ρεύμα προς την Ευρώπη και κυρίως προς την Ελλάδα από χώρες του λεγόμενου «Τρίτου Κόσμου» και την Ανατολική Ευρώπη κατά τη μετασοσιαλιστική εποχή. Στο πλαίσιο της ενότητας αυτής επιχειρείται, επίσης, να δοθεί εξήγηση για την καθυστερημένη ενασχόληση της ανθρωπολογίας με τα ζητήματα της μετανάστευσης και της πολυπολιτισμικότητας, ενώ τίγονται και ορισμένα ζητήματα που σχετίζονται με την επιτόπια έρευνα και τις διαπολιτισμικές ανταλλαγές.

Το κείμενο της Ε. Παπαγαρουφάλη μας μεταφέρει στην ΕΕ και στην πολιτική της αναφορικά με το θεσμό των «αδελφοποιήσεων» ανάμεσα σε σχολεία και δήμους που ανήκουν σε κράτη που είναι ήδη μέλη ή υποψήφια μέλη της Κοινότητας. Η συγγραφέας θίγει καιρία πολιτικά ζητήματα που σχετίζονται με αυτή την πλουσιοπάροχα υποστηριζόμενη πρακτική των «διδυμοποιήσεων» (town twinning). Ενώ πεποίθηση των ιδρυτών της ΕΕ είναι ότι «μέσω αυτής της ενεργού και συμμετοχικής άσκησης πολιτικών δικαιωμάτων οι πληθυσμοί ή οι λαοί της Ευρώπης θα μάθουν να κατανοούν ο ένας τις πολιτισμικές διαφορές του άλλου, με αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας νέας αί-

σθησης ευρωπαϊκής ταυτότητας» που θα έχει τις ρίζες της στις τοπικές κοινότητες, αυτό που προκύπτει από την εθνογραφική ανάλυση της Παπαγαρουφάλη είναι ότι οι «διδυμοποιήσεις/αδελφοποιήσεις» αποτελούν μια κατά Φουκώ μορφή βιοπολιτικής πειθαρχίας. Οι συγγενειακές και βιολογικές συνδηλώσεις του όρου «αδελφοποίηση» και ο στόχος του θεσμού να διαπαιδαγωγήσει ολόκληρες ομάδες ανθρώπων στα «ευρωπαϊκά πράγματα και αρχές» επιτρέπουν στην ερευνήτρια να διακρίνει ιεραρχήσεις και εξουσιαστικές σχέσεις στη φαινομενικά «ειρηνική» αυτή πρακτική. Επιπλέον, η σύγκριση δύο ελληνικών δήμων στην Αττική που έχουν εμπλακεί ενεργά στη διαδικασία αδελφοποίησης με άλλους εκτός Ελλάδας δήμους (στη Σερβία, την Τουρκία και τα ελληνόφωνα χωριά της Κάτω Ιταλίας) αναδεικνύει αφενός το διαφορούμενο, αντιφατικό και διασπαστικό χαρακτήρα του θεσμού και αφετέρου την αποσιωπημένη νεο-αποικιακή πλευρά της πολιτικής της ΕΕ που ασκείται και μέσα από την πρακτική αυτή των αδελφοποιήσεων.

Το κείμενο του Γ. Τσιμουρή εξετάζει μια σειρά θεωρητικά ζητήματα που αφορούν την ανθρωπολογία της μετανάστευσης και προτείνει ορισμένες υποθέσεις για την εξήγηση της αργοπορημένης συμπερίληψης της μετανάστευσης στα ενδιαφέροντα της ανθρωπολογίας. Μια πρώτη υπόθεση είναι ότι η ανθρωπολογία συνεχίζοντας την παράδοση του δομολειτουργισμού προσλάμβανε μέχρι πρόσφατα την ετερότητα ως κατάσταση που προϋπέθετε τη γεωγραφική απόσταση και το ταξίδι του ανθρωπολόγου. Η εθνογραφική έρευνα, δηλαδή, αντιμετωπιζόταν με όρους συγκεκριμένου και γεωγραφικά προσδιορισμένου ανθρωπολογικού πεδίου. Στη συνέχεια η εξωτικοποίηση και ταυτόχρονη περιθωριοποίηση αγροτικών κυρίως περιοχών της Μεσογείου και της Νοτιοανατολικής Ευρώπης υπαγόρευσαν άλλες προτεραιότητες στην εθνογραφική έρευνα που και πάλι απέκλειαν τη μετανάστευση. Μια άλλη υπόθεση που ενδέχεται να εξηγήσει τη μέχρι τώρα μη συστηματική ενασχόληση της ανθρωπολογίας με τη μετανάστευση σχετίζεται με το φαινόμενο του αποκαλούμενου «μεθοδολογικού εθνικισμού» ο οποίος εκφράζεται με τη φυσικοποίηση των εννοιών «έδαφος», «έθνος», «λαός», «κοινωνία», «θεσμοί διακυβέρνησης», καθώς και την ταύτιση των παραπάνω όρων μεταξύ

τους. Μια τέτοια προσέγγιση, που προτάσσει την εθνική ιδεολογία, τον εθνοκεντρισμό και το εθνικό σύνορο, ορίζει τη μετανάστευση ως «αταξία» ή ως φαινόμενο «εκτός τόπου» και τους μετακινούμενους πληθυσμούς άλλοτε ως «εθνική απειλή» και άλλοτε ως «εθνικά ωφέλιμη κατηγορία». Η ανθρωπολογία στην Ελλάδα μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980, παραμένει αμέτοχη στη μελέτη του φαινομένου της μετανάστευσης. Και παρά το γεγονός ότι έστω και καθυστερημένα, αρχίζοντας από τη δεκαετία του 1990, έχουν εμφανιστεί ενδιαφέρουσες εθνογραφικές έρευνες για το φαινόμενο αυτό, ο συγγραφέας επισημαίνει ότι εξακολουθεί να απουσιάζει μια θεωρητική προσέγγιση της μετανάστευσης με όρους που να υπερβαίνουν το εδαφικά προσδιορισμένο έθνος τόσο στην υλική διάστασή του όσο και τη συμβολική.

Αντλώντας από το ρεύμα της πολιτισμικής κριτικής της δεκαετίας του 1980 και υιοθετώντας μια αναστοχαστική προσέγγιση της ερευνητικής διαδικασίας η Α. Αγγελίδου αναλύει ορισμένα μεθοδολογικά ζητήματα που προέκυψαν κατά την επιτόπια έρευνά της στη γειτονική Βουλγαρία. Αφού αναφερθεί στους λόγους και τη σημασία της επιλογής της να μελετήσει μια κοινότητα η οποία βρισκόταν στο στάδιο της εξόδου της από τον κομμουνισμό σε μια χώρα που τότε ήταν υποψήφια για να ενταχθεί στην ΕΕ, η συγγραφέας αναφέρεται και σε ορισμένα ευρύτερα μεθοδολογικά ζητήματα που θέτει η πρόσφατη στροφή της ανθρωπολογίας στη μελέτη χωρών της Ανατολικής Ευρώπης κατά τη μετασοσιαλιστική εποχή. Το εθνογραφικό παράδειγμα που εξετάζεται στη συνέχεια φωτίζει τις μεταβολές στις σχέσεις της εθνογράφου με τους κατοίκους της κοινότητας, όπου πραγματοποίησε την επιτόπια έρευνά της, καθώς άλλαζαν και οι οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες στην Ελλάδα και τη Βουλγαρία κυρίως ως προς τη σχέση τους με την ΕΕ. Όπως αναφέρει, από τη μια πλευρά η γεωγραφική εγγύτητα των δύο χωρών, το κοινό οθωμανικό τους παρελθόν και η κοινή γεωπολιτική τους θέση (Βαλκάνια) διευκόλυναν την πρόσβασή της στην κοινότητα και τη δημιουργία σχέσεων εμπιστοσύνης. Από την άλλη, το ανταγωνιστικό εθνικό παρελθόν των δύο χωρών, η ένταξη της μιας μόνο χώρας στην ΕΕ, η οικονομική και επιχειρηματική εξάπλωση της Ελλάδας στα

Βαλκάνια, καθώς και η «αναγκαστική» μετανάστευση κατοίκων της Βουλγαρίας στην Ελλάδα, είχαν ως αποτέλεσμα τη δημιουργία άνισων και συχνά ανταγωνιστικών σχέσεων ανάμεσα στην ανθρωπολόγο και τους πληροφορητές της. Ιδιαίτερα κρίσιμο αποδείχθηκε για την ερευνήτρια το ζήτημα της καλλιέργειας από μέρους της σχέσεων οικειότητας και εμπιστοσύνης με τους πληροφορητές της, δεδομένου ότι τα συγκεκριμένα άτομα είχαν κοινωνικοποιηθεί σε περιβάλλον έντονης καχυποψίας λόγω των πολιτικών συνθηκών κατά το πρόσφατο παρελθόν τους.

Ανθρωπολογία, αναπαραστάσεις και τέχνη

Έχει πλέον καταστεί σαφές στην ανθρωπολογική θεωρία και μεθοδολογία ότι οι κάθε είδους αναπαραστάσεις, μεταξύ δε αυτών και ο εθνογραφικός κινηματογράφος, αποτελούν μορφές εθνογραφικής καταγραφής και ανάλυσης (Fischer 1998). Η ιστορία του εθνογραφικού κινηματογράφου έχει να παρουσιάσει σημαντικά έργα δημιουργών οι οποίοι εισήγαγαν νέους κώδικες στην αποτύπωση του πραγματικού, άλλοι προσπαθώντας να μειώσουν τη δική τους παρουσία και συμμετοχή όσο το δυνατόν περισσότερο και άλλοι πάλι προβάλλοντας αυτήν ακριβώς την υποκειμενικότητα ως πρωταρχικό στοιχείο της καταγραφής και της οπτικής αναπαράστασης. Αυτό που εντέλει αποδεικνύεται είναι ότι, πέρα από τα μεθοδολογικά ζητήματα της ίδιας της κινηματογραφικής [κατα-]γραφής, ο εθνογραφικός κινηματογράφος είναι σε θέση να αποτυπώσει τα ευρύτερα θεωρητικά ρεύματα της ανθρωπολογίας και να παρακολουθήσει τις ανακατατάξεις τους τοποθετώντας τες στα ιστορικά και ιδεολογικά τους συμφραζόμενα. Δεν θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η ανθρωπολογία έχει συνομιλήσει με εξίσου συστηματικό τρόπο με τα ΜΜΕ και τις εικαστικές τέχνες παρότι έχουν ήδη δοθεί σημαντικά δείγματα γραφής προς την κατεύθυνση αυτή. Τα πράγματα είναι ακόμη ρευστά στους χώρους αυτούς όσον αφορά την ανθρωπολογική τους οπτική. Ασφαλώς τις δύο τελευταίες δεκαετίες έχουν πυκνώσει οι ανθρωπολογικές αναλύσεις που έχουν θέμα τα ΜΜΕ και τις ειδήσεις, καθώς επίσης και οι ανθρωπολογικές προσεγγίσεις για

την τέχνη. Η σχέση καλλιτεχνικών πρακτικών με τη δημόσια σφαίρα και την πολιτική, οι μορφές συνεργασίας των καλλιτεχνών με κοινωνικές ομάδες, οι μορφές καλλιτεχνικού παρεμβατισμού και οι πρακτικές αντίστασης της τέχνης και των καλλιτεχνών στον ηγεμονικό πολιτισμό, όλα αυτά συνιστούν μορφές έκφρασης και δράσης που επιδέχονται ή υπαγορεύουν ανθρωπολογική ανάλυση. Αυτή ακριβώς η δυνατότητα της τέχνης να προσφέρει μια άλλη θεώρηση του πολιτικού είναι που την καθιστά δυναμικό και ισότιμο συνομιλητή με την ανθρωπολογική και την κοινωνική θεωρία γενικότερα. Η ενότητα αυτή θίγει μια σειρά ζητήματα που σχετίζονται με τις σχέσεις της ανθρωπολογίας τόσο με τον εθνογραφικό κινηματογράφο όσο και με τα ΜΜΕ και τις εικαστικές τέχνες καταθέτοντας κριτικά παραδείγματα προερχόμενα από την Ελλάδα και αλλού.

Το κείμενο του Δ. Κερκινού αναλύει ζητήματα κινηματογράφησης και οπτικής αναπαράστασης ενός μη δυτικού πολιτισμού κατά την εποχή του τέλους της αποικιοκρατίας και της εισόδου του στην ανεξαρτησία. Το παράδειγμα προέρχεται από την Παπούα-Νέα Γουινέα και η περιγραφή του εστιάζεται στο πώς ο εθνογραφικός κινηματογράφος αποτυπώνει τις διαδικασίες πολιτισμικών επαφών και ανταλλαγών της κοινωνίας αυτής με τη Δύση θίγοντας θέματα πολιτικής ανεξαρτησίας, πολιτισμικής επαγωγής και μετασχηματισμού της παράδοσης, καθώς και διλήμματα οικονομικής και τουριστικής ανάπτυξης. Η ανάλυση μιας σειράς σημαντικών εθνογραφικών ταινιών που αναφέρονται στην περιοχή, συνοδευόμενη από το ιστορικό της όλης διαδικασίας παραγωγής τους (του τρόπου που ο σκηνοθέτης επέλεγε το θέμα του, που δημιουργούσε επαφές με τους εντοπίους, που κινηματογραφούσε και σχολίαζε την ταινία), αποτυπώνει, από τη μια πλευρά, τις πολιτικές και ιδεολογικές θέσεις των διάφορων σχολών κινηματογράφησης της εποχής αναφορικά με ζητήματα αποικιοκρατίας και πολιτικής ανεξαρτησίας των χωρών αυτών. Από την άλλη αναδεικνύει σημαντικά μεθοδολογικά προβλήματα που προκύπτουν κατά την οπτική αναπαράσταση των κοινωνιών αυτών. Οι τεχνολογικές εξελίξεις στο ντοκιμαντέρ και η εμφάνιση νέων μορφών τεκμηρίωσης που εκφράζονταν στον «κινηματογράφο της παρατήρησης», στο *cinema vérité* και τον «άμεσο κινη-

ματογράφο» (*direct cinema*) αποτελούν μια άλλη εξίσου σημαντική διάσταση της ανάλυσης του συγγραφέα. Από τη διερεύνηση του Κερκινού γίνεται σαφές ότι όπου το εθνογραφικό ντοκιμαντέρ «συνοδεύεται» από εθνογραφικό κείμενο (ή κείμενα) για την ίδια περιοχή, ή όπου οι κινηματογραφιστές συνεργάστηκαν στενά με εθνογράφους για τη δημιουργία των ταινιών, το αποτέλεσμα της ανάλυσης αποδεικνύεται πλουσιότερο σε πολιτισμικές συγκρίσεις και μεθοδολογικό προβληματισμό.

Αντλώντας από τον Stuart Hall και άλλους θεωρητικούς το κείμενο της Α. Κουκουτσάκη υποστηρίζει ότι οι ειδήσεις στα ΜΜΕ δεν αποτυπώνουν την πραγματικότητα, αλλά αναπαράγουν υπάρχουσες δομές εξουσίας και θεσμικής τάξης της κοινωνίας. Με αφετηρία τη διαπίστωση αυτή η συγγραφέας αναλύει αναπαραστάσεις ανθρωποκτονιών στον αθηναϊκό τύπο κατά την τελευταία δεκαπενταετία. Υλικό της έρευνάς της αποτελούν δημοσιεύματα πέντε απογευματινών εφημερίδων («εφημερίδες γνώμης» και «λαϊκές») που καλύπτουν κάθε φορά την περίοδο από την αρχική δημοσιοποίηση του εγκλήματος μέχρι και την εκδίκηση της υπόθεσης, αποδίδοντας ιδιαίτερη έμφαση σε δύο περιπτώσεις ανθρωποκτονιών που απασχόλησαν ευρύτατα τα ΜΜΕ κατά την εν λόγω περίοδο. Η ανάλυση της Κουκουτσάκη δείχνει ότι η κατασκευή της εικόνας του ανθρωποκτόνου από τα ΜΜΕ συνδέεται σχεδόν αποκλειστικά με την αναπαράσταση του εγκλήματος ως ενέργειας που αντλεί τα κίνητρά της από τον αυστηρά ιδιωτικό (στοιχεία προσωπικότητας) ή οικογενειακό χώρο του ατόμου. Ουδεμία συσχέτιση της εγκληματικής πράξης με τις ευρύτερες κοινωνικές δομές και τους «φορείς πρωταρχικού προσδιορισμού» επιχειρείται, φορείς που, σύμφωνα με τον S. Hall, αποτελούν τους «ισχυρούς» παράγοντες οι οποίοι ορίζουν, ερμηνεύουν και προσδιορίζουν τα ζητήματα της εγκληματικότητας και στη συνέχεια λειτουργούν οι ίδιοι ως «πηγές» των ΜΜΕ. Οι επιπτώσεις της προσέγγισης αυτής είναι διττές: αφενός η εξατομίκευση του προβλήματος της εγκληματικότητας και η νομιμοποίηση της απώθησης του «εγκληματία» εκτός του «κοινωνικού σώματος» και αφετέρου η διαπίστωση της «πλήρους απουσίας» της κοινωνίας από την εγκληματική πράξη και η επιβεβαίωση της συναινετικής ηθικής

στάσης της τελευταίας προς το έγκλημα. Τα παραπάνω οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η λειτουργία των ΜΜΕ συντελεί η ίδια στη διαμόρφωση της κοινωνικής αντίδρασης στο έγκλημα μέσω της αναπαράστασής του.

Το κείμενο της Ε. Ρίκου διερευνά τη σχέση ανθρωπολογίας και τέχνης επιχειρώντας αρχικά μια ιστορική αναδρομή του ζητήματος. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται από τη συγγραφέα στις τελευταίες δεκαετίες κατά τις οποίες παρατηρείται μια αναζωπύρωση του παραμελημένου διαλόγου ανάμεσα στους δύο χώρους, ενός διαλόγου που ξεκίνησε στα τέλη του 19ου αιώνα από τον Franz Boas και άρχισε να συστηματοποιείται μετά το ρεύμα της πολιτισμικής κριτικής που κυριάρχησε τη δεκαετία του 1980. Η Ρίκου διαπιστώνει ότι υπάρχουν ακόμη σοβαρά προβλήματα οριοθέτησης του αντικειμένου, που μέχρι τώρα προσεγγίζεται κυρίως ως «ανθρωπολογία της τέχνης», ώστε κανείς από τους δύο συνομιλητές να μην καθίσταται αντικείμενο μελέτης του άλλου. Καταγράφει, επίσης, μια σειρά από καλλιτεχνικές πρακτικές, σε ολόκληρο τον κόσμο και την Ελλάδα, που συνδιαλέγονται με την οπτική της ανθρωπολογίας σε μια προσπάθεια επανορισμού και διεύρυνσης εννοιών όπως το «πρωτόγονο» ή η κατηγοριοποίηση και διαφοροποίηση ανάμεσα στην «τέχνη» και το «τέχνημα». Κομβικό σημείο στην ανάλυση της ερευνήτριας για τη συνέχιση και την εντατικοποίηση του διαλόγου που έχει ήδη αρχίσει αποτελεί η λεγόμενη «εθνογραφική στροφή» που παρατηρήθηκε στην Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική κατά τις δεκαετίες 1980 και 1990 και η οποία ενθαρρύνει τον καλλιτέχνη να λειτουργεί ως εθνογράφος χρησιμοποιώντας ανθρωπολογικές μεθόδους όπως τη συμμετοχική παρατήρηση. Δεδομένου ότι η τέχνη αποτελεί σήμερα σημαντικό πεδίο διαπολιτισμικών διαπραγματεύσεων, διεκδικήσεων και πολιτικής διαμαρτυρίας, στο βαθμό που και η ανθρωπολογία αναζητά νέους, πειραματικούς τρόπους προσέγγισης του πολιτισμικού και του πολιτικού, οι δύο αυτοί χώροι είναι δυνατόν να εμπλακούν σε ουσιαστικό διάλογο και ενεργό συνεργασία.

Βιβλιογραφία

- Abu-Lughod, Lila 1995. "The objects of soap opera: Egyptian television and the cultural politics of modernity". Στο Miller, D. (επιμ.). *Worlds Apart*, σσ. 190-210. Λονδίνο: Routledge.
- Αθανασίου, Αθηνά 2004. «Εθνογραφία στο διαδίκτυο ή το διαδίκτυο ως εθνογραφία: δυναμική πραγματικότητα και πολιτισμική κριτική». *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 115 (3): 49-74.
- Appadurai, Arjun 1996. "Sovereignty without territoriality: Notes for a postnational geography". Στο Patricia Yaeger (επιμ.). *The Geography of Identity*, σσ. 40-58. Αν Άρμπορ: The University of Michigan Press.
- Appadurai, Arjun 1990. "Disjuncture and difference in the global cultural economy". *Public Culture* 2: 1-24.
- Asad, Talal (επιμ.) 1973. *Anthropology and the Colonial Encounter*. Λονδίνο: Ithaca Press.
- Αστρινάκη, Ουρανία, 2003. «Ο άνδρας κάνει την γενιά ή η γενιά τον άνδρα; Ταυτότητες, βία ιστορία στην ορεινή δυτική Κρήτη». Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή. Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Bhabha, Homi 1994. *The Location of Culture*. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.
- Bloch, Maurice 1988. "Interview with Maurice Bloch", συνέντευξη με τον Gustaaf Houtman. *Anthropology Today* 4(1): 18-21.
- Boissevain, Jeremy 1970. "Fieldwork in Malta". Στο G.D. Spindler (επιμ.). *Being an Anthropologist*. Νέα Υόρκη: Holt, Rinehart and Winston.
- Βουτυρά, Ευτυχία 2007. «Πρόσφυγες, παλινοστούντες και μετανάστες». Στο Ευτυχία Βουτυρά και Ρίχη Βαν Μπουσχότεν (επιμ.). *Ανάμεσα σε Παρελθόν και Παρόν: Εθνογραφίες του Μετασσιαλιστικού Κόσμου*, σσ. 323-345. Αθήνα: Κριτική.
- Βουτυρά, Ευτυχία και Ρίχη Βαν Μπουσχότεν 2007. «Εισαγωγή: "Ο Βασιλιάς πέθανε. Ζήτη ο Βασιλιάς"». Στο Ευτυχία Βουτυρά και Ρίχη Βαν Μπουσχότεν (επιμ.). *Ανάμεσα σε Παρελθόν και Παρόν: Εθνογραφίες του Μετασσιαλιστικού Κόσμου*, σσ. 9-27. Αθήνα: Κριτική.
- Clifford, James 1994. "Diasporas". Στο Susan Harding και Fred Myers (επιμ.). *Further Inflections: Toward Ethnographies of the Future*. Αφιέρωμα στο *Cultural Anthropology* 9(3): 302-338.
- Clifford, James 1986. "Introduction: Partial Truths". Στο James Clifford και George Marcus (επιμ.). *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*, σσ. 1-26. Μπέρκλεϊ, Λος Άντζελες, Λονδίνο: University of California Press.
- Clifford, James 1988. *The Predicament of Culture: Twentieth-Century Ethnography, Literature and Art*. Κέμπριτζ, ΗΠΑ: Harvard University Press.
- Clifford, James 1997. *Routes. Travel and Translation in the Late Twentieth Century*. Κέμπριτζ, ΗΠΑ: Harvard University Press.

- Clifford, James και George Marcus (επιμ.) 1986. *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*. Μπέρκλεϊ, Λος Άντζελες, Λονδίνο: University of California Press.
- Cohn, Bernard S. 1987. *An Anthropologist Among Historians and Other Essays*. Νέο Δελχί, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- Coleman, Simon and Peter Collins (επιμ.) 2006. *Locating the field: space, place and context in Anthropology*. Οξφόρδη: Berg.
- Deleuze, Gilles και Félix Guattari (1983 [1972 γαλλική έκδοση]). *Anti-oedipus: Capitalism and Schizophrenia*, (μτφρ. R. Hurley, M. Seem και H. Lane). Λονδίνο: The Athlone Press. Ελληνική έκδοση 1981: *Καπιταλισμός και Σχιζοφρένεια: Αντι-Οιδίπους*, μτφρ. Κάιτη Χατζηδήμου και Ιουλιέτα Ράλλη. Αθήνα: εκδόσεις Ράππα.
- Derrida, Jacques 1984 [1972 γαλλική έκδοση]. *Dissemination*. Σικάγο: University of Chicago Press.
- Dirks, Nicolas B. (επιμ.) 1992. *Colonialism and Culture*. Αν Άρμπορ: University of Michigan Press.
- Dirks, Nicolas B., Geoff Eley και Sherry Ortner (επιμ.) 1994. *Culture/Power/History: A Reader in Contemporary Social History*. Πρίνστον: Princeton University Press.
- Downey, Gary Lee, Dumit, Joseph, Traweek, Sharon 1995. *Cyborgs and Citadels: Anthropological Interventions in Emerging Sciences and Technologies*. Σάντα Φε, Νέο Μεξικό: School of American Research Press.
- Escobar, Arturo 1993. "Welcome to Cyberia: notes on the anthropology of cyberspace". *Current Anthropology* 35: 211-231.
- Foucault, Michel 1982. "The Subject and Power". Στο H. Dreyfus και Paul Rabinow (επιμ.). *Michael Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics* (μτφρ. H. Dreyfus και Paul Rabinow). Σικάγο: University of Chicago Press.
- Γκέφου-Μαδιανού, Δήμητρα 2006. «Ανθρωπολογία, ψυχανάλυση και η συγκρότηση του (ανθρωπολογικού) υποκειμένου». Στο αφιέρωμα «Ψυχανάλυση και Κοινωνική Ανθρωπολογία» Κ. Γιαννακόπουλος (επιμ.). *Εκ των Υστέρων* 14, Νοέμβριος 2006. σσ. 136-169.
- Γκέφου-Μαδιανού, Δήμητρα 2008. «Εισαγωγή: Αναπαράγοντας το Μέλλον, Αναπαράγοντας την Ανθρωπολογία. Σκέψεις πάνω στο έργο της Marilyn Strathern». Στο Marilyn Strathern. *Αναπαράγοντας το Μέλλον; Ανθρωπολογία, Συγγένεια και Νέες Τεχνολογίες Αναπαραγωγής*, σσ. 9-34. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σειρά «Ανθρωπολογικοί Ορίζοντες».
- Gefou-Madianou, Dimitra 2010. "Ethnography in motion: shifting fields on airport grounds". Στο Marit Melhuus, Jon P. Mitchell και Helena Wulff (επιμ.). *Ethnographic Practice in the Present*. Οξφόρδη και Νέα Υόρκη: Berghahn Books, σσ. 152-68.
- Gilsenan, Michael 2002. "On Conflict and Violence". Στο Jeremy MacClancy (επιμ.). *Exotic no More: Anthropology on the Front Lines*, σσ. 99-113. Σικάγο και Λονδίνο: The University of Chicago Press.
- Ginsburg, Faye 1992. "Indigenous Media: Faustian Contract or Global Village?". Στο George Marcus (επιμ.). *Reading Cultural Anthropology*, σσ. 356-375. Ντάραμ, ΗΠΑ και Λονδίνο: Duke University Press.
- Ginsburg, Faye 1993. "Aboriginal media and the Australian imagery". *Public Culture* 5: 557-578.
- Ginsburg, Faye, Abu-Lughod, Lila, και Larkin, Brian 2002. *Media Worlds: Anthropology on New Terrain*. Μπέρκλεϊ: University of California Press.
- Gleick, James 1987. *Chaos: Making a New Science*. Νέα Υόρκη: Penguin.
- Gupta, Akhil και James Ferguson (επιμ.) 1997α. *Anthropology and "the Field": Boundaries, Areas and Grounds in the Constitution of a Discipline*. Μπέρκλεϊ: University of California Press.
- Gupta, Akhil και James Ferguson (επιμ.) 1997β. *Culture, Power, Place: Explorations in Critical Anthropology*. Ντάραμ, ΗΠΑ και Λονδίνο: Duke University Press.
- Hall, Stuart 1994. "Reflections upon the encoding-decoding model". Στο J. Lewis και J. Cruz (επιμ.). *Viewing, Reading, Listening: audiences and cultural interpretation*, σσ. 253-274. Μπόλντερ Κολοράντο: Westview Press.
- Haraway, Donna 1983. "A manifesto to cyborgs: science, technology and socialist feminism in the 1980s". *Socialist Review* 80: 65-107.
- Haraway, Donna 1991. "A cyborg manifesto: science, technology and socialist-feminism in the late twentieth century". Στο *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature*, σσ. 149-182. Νέα Υόρκη: Routledge.
- Latour, Bruno 1988. *The Pasteurization of France*. Κέιμπριτζ, ΗΠΑ: Harvard University Press.
- Lytard, Jean-François, 1988 [1979 γαλλική έκδοση]. *Η Μεταμοντέρνα Κατάσταση*. (μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης). Αθήνα: Γνώση.
- Marcus, George 1995α. "Ethnography in/of the World System: The Emergence of Multisited ethnography". *Annual Review of Anthropology* 24: 95-117.
- Marcus, George (επιμ.) 1995β. *Techno-Scientific imaginaries*. Late eds. 2: *Cultural Studies for the End of the Century*. Σικάγο: University of Chicago Press.
- Marcus, George E. (επιμ.) 1996. *Connected: Engagements With Media at the Century's End*. Late eds. 3: *Cultural Studies for the end of the Century*. Σικάγο: University of Chicago Press.
- Marcus, George 1998. *Ethnography Through Thick and Thin*. Πρίνστον: Princeton University Press.
- Marcus, George (επιμ.) 1999. *Critical Anthropology Now. Unexpected Contexts, Shifting Constituencies, Changing Agendas*. Σάντα Φε, Νέο Μεξικό: School of American Research Press.

- Marcus, George και Dick Cushman 1982. "Ethnographies as texts". *Annual Review of Anthropology* 11: 25-69.
- Marcus, George και Michael Fischer 1986. *Anthropology as Cultural Critique. An Experimental Moment in the Human Sciences*. Σικάγο: University of Chicago Press.
- Martin, Emily 1994. *Flexible Bodies: Tracing Immunity in American Culture from the Days of Polio to the Age of AIDS*. Βοστόνη: Beacon.
- Melhuus, Marit, John P. Mitchell και Helena Wulff (επιμ.) 2009. *Present Ethnography: Ethnographic Practice in Contemporary Anthropology*. Οξφόρδη και Νέα Υόρκη: Berghahn Books (in press).
- Ong, Aihwa 1993. "On the edge of empires: flexible citizenship among Chinese in diaspora". *Positions* 1: 745-778.
- Ortner, Sherry 1999. "Generation X: Anthropology in a Media-Saturated World". Στο George Marcus (επιμ.). *Critical Anthropology Now. Unexpected Contexts, Shifting Constituencies, Changing Agendas*, σσ. 55-87. Σάντα Φε, Νέο Μεξικό: School of American Research Press.
- Readings, Bill 1991. *Introducing Lyotard: Art and Politics*. Νέα Υόρκη: Routledge.
- Said, Edward W. 1978. *Orientalism*. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Penguin Books. Ελληνική έκδοση 1996: *Οριενταλισμός* (μτφρ. Φώτης Τερζάκης). Αθήνα: Εκδόσεις Νεφέλη.
- Spencer, Jonathan 1986. "Ethnography as a kind of writing", *Man* 24(1): 145-164.
- Spindler, George D. (επιμ.) 1970. *Being an Anthropologist: fieldwork in eleven cultures*. Νέα Υόρκη: Holt, Rinehart and Winston.
- Spivak, Chakravorty Gayatri, C. 1999. *A Critique of Postcolonial Reason: Toward a History of the Vanishing Present*. Κέμπριτζ, ΗΠΑ και Λονδίνο: Harvard University Press.
- Stoler, Ann Laura 1992. "Rethinking Colonial categories: European Communities and the boundaries of rule". Στο Nicolas Dirks (επιμ.). *Colonialism and Culture*, σσ. 319-352. Αν Άρμπορ: University of Michigan Press.
- Strathern, M. 1991. *Partial Connections*. Μέριλαντ, ΗΠΑ: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.
- Strathern, Marilyn (επιμ.) 2000. *Audit Cultures: anthropological studies in accountability, ethics and the academy*. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.
- Strathern, Marilyn 2008 [1992 αγγλική έκδοση]. *Αναπαράγοντας το Μέλλον: Ανθρωπολογία, συγγένεια και νέες τεχνολογίες αναπαραγωγής*, (μτφρ. Πάρις Μπουρλάκης, εισαγωγή Δ. Γκέφου-Μαδιανού). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σειρά «Ανθρωπολογικοί Ορίζοντες».
- Turner, Terence 1991. "Representing, Resisting, Rethinking: Historical transformations of Kayapo culture and anthropological consciousness".

- Στο George W. Stocking, Jr. (επιμ.). *Colonial Situations: Essays in the Contextualization of Ethnographic Knowledge*, σσ. 285-313. Σειρά: History of Anthropology, τόμος 7. Μάντισον: The University of Wisconsin Press.
- Yaeger, Patricia 1996. "Introduction: Narrating Space". Στο Patricia Yaeger (επιμ.). *The Geography of Identity*, σσ. 1-38. Αν Άρμπορ: The University of Michigan Press.
- Φουκώ, Μισέλ 1986 [1966 γαλλική έκδοση]. *Οι Λέξεις και τα Πράγματα: Μία Αρχαιολογία των Επιστημών του Ανθρώπου* (μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης). Αθήνα: Γνώση.